

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue Özel Sayı 1 (Ekim/October 2023), s. 154-192.
Geliş Tarihi-Received: 07.09.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 05.10.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1356489

Kazak Türkçesinde "Aqıl" Sözcüğü Üzerine Bir Söz Varlığı İncelemesi

A Vocabulary Study on the Word "Aqıl" in Kazakh Turkish

Esra YAVUZ ACAR*
Sinan DİNÇ**

Öz

Bir toplumun kültürü ve dünya görüşü, dilinde yansımalarını bulur. Dil hem kültürü yansıtır hem ondan etkilenir hem de ona göre şekillenir. En geniş anlamıyla kültür, bir halkın tarihsel ve kültürel geçmişini, hayata yaklaşımını, yaşama ve düşünme biçimini içerdiği için bir halkın sembolik temsili niteliğindedir. Bir toplumun dilinin ve kültürünün gelişmiş olması ise sözcüğünün genişliğiyle doğru orantılıdır. Çünkü söz varlığı bir toplumun maddi ve manevi kültür mirasını içerisinde barındırması, yani dil ve kültürden beslenerek ortaya çıkması sebebiyle o toplumun kodlarını içinde barındırır. Bu yüzden bir toplumun söz varlığını gözler önüne sermek dil ve kültür açısından büyük önem arz etmektedir. Toplumun öncelikleri, değer verdiği ve kültüründe önemi olan kavramlar, diğer kavramlara nazaran daha fazla terimsel karşılıklara sahiptir. Bu çalışmanın konusu olan "aqıl" sözcüğü de kullanım alanının genişliğiyle Kazak toplumunun akla verdiği önemi ortaya koymaktadır. Çalışmada, Kazak Türkçesinde "aqıl" sözcüğünden türemiş sözcükler (isim, sıfat ve fiiller), "aqıl" sözcüğünden türemiş sözcüklerin eş anlamlıları, "aqıl" sözcüğüyle yapılmış ikilemeler, deyimler, atasözleri ve bilmeceler olmak üzere akıl ile ilgili söz varlığı ayrıntılı bir şekilde ele alındı ve böylelikle Arapçadan Kazak Türkçesine girmiş bir sözcüğün dilde nasıl bir gelişim gösterdiği gözler önüne serilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, söz varlığı, halk edebiyatı, kültür, akıl.

Abstract

The culture and worldview of society find their reflection in its language. Language reflects the culture, is influenced by it, and, is shaped accordingly. In its broadest sense, culture is the symbolic representation of a people as it includes the historical and cultural background of a people, its approach to life, its and way of living and thinking. The development of a society's language and culture is directly proportional to the breadth of its vocabulary. Because vocabulary contains the material and spiritual cultural heritage of a society, that is, it contains the codes of that society because it emerges by feeding on language and culture. Therefore, revealing the presence of a society's vocabulary is of great importance both in terms of language and culture. The priorities of the society, the concepts that it values, and that have importance in its culture have more terminological equivalents than other concepts. The word "aqıl", which is the subject of this study, reveals the importance that Kazakh society attaches

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/Türkiye, eposta: esrayavuzacar@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5798-5232.

** Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum/ Türkiye, e-posta: sinandinc@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5749-6033.

to reason with its wide range of uses. In the study, words derived from the word “aql” in Kazakh Turkish (nouns, adjectives, and verbs), synonyms of words derived from the word “aql”; reduplications, idioms, proverbs, and riddles made with the word “aql” were discussed in detail and thus, it was tried to reveal how developed in that language of a word entered from Arabic to Kazakh Turkish.

Keywords: Kazakh Turkish, vocabulary, folk literature, culture, wisdom.

Giriş

Kültür kavramı insanın tarıma başlaması ile birlikte ortaya çıkan bir kavramdır. Kültür (İng. culture <Lat. cultura) sözcüğü, köken olarak da *cultivate* “ek-” fiili ile bağlantılıdır (Donalds, 1874, s. 106). İnsan toprağı ekmeye başlayıp yerleşik hayata geçtiğinde öncelikle iş birliği, ardından toplum geliştikçe iş bölümü yaparak ilerleme kaydetmiştir. İlerleme ölçüsünde toplum daha da gelişmiş, birlikte yaşamının getirdiği zorunluluklar çerçevesinde çeşitli manevi birikimler yani kültür oluşmuştur. Bu manevi birikimler dış dünyadan etkilenmenin yanı sıra dış dünyayı (dil ve mimari de) da etkilemiştir. Bilgi ve tecrübenin aktarımı insanın gelişiminde en önemli etkenlerden biridir. Bilgi ve tecrübenin aktarım zorunluluğu insanoğlunun tarihiyle yaşıt olduğundan dilin kökleri de eskiye dayanmaktadır. Dil ile birlikte artık adına kültür denilebilecek birikimler de gelişmiş hatta o seviyeye gelmiş ki varlığını borçlu olduğu dile etki etmiştir. Dil kültürü yansıtır, ondan etkilenir ve ona göre şekillenir. En geniş anlamıyla kültür, bir halkın tarihsel ve manevi geçmişini, hayata yaklaşımını, yaşama ve düşünme biçimini içerdiğinden bir halkın sembolik temsili niteliğindedir.

H. Douglas Brown *Principles of Language Learning and Teaching* adlı eserinde kültür ve dilin birbiriyle olan ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır: “Dil kültürün bir parçasıdır ve kültür de dilin bir parçasıdır; ikisi girift bir şekilde iç içe geçmiştir, öyle ki ikisi birden önemini kaybetmeden birbirinden ayrılamaz.” (2000, s. 177).

Wenying Jiang ise “The relationship between culture and language” adlı makalesinde metaforik olarak dil ve kültür ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır:

“Felsefi açıdan:

Dil ve kültür bir araya gelerek yaşayan bir organizmayı oluşturur; dil et ve kültür kandır. Kültür olmasa dil ölebilir; dil olmasa kültür şekillenmeyebilir.

İletişim açısından:

İletişim yüzmek, dil yüzme becerisi, kültür sudur. Dil olmasaydı, iletişim çok sınırlı bir düzeyde (çok sığ suda yüzmek gibi) olurdu; kültür olmadan da iletişim olmazdı.

Pragmatik açıdan:

İletişim, ulaşım gibidir: dil araç ve kültür trafik ışığıdır. Dil, iletişimi kolaylaştırır ve hızlandırır; kültür iletişimi düzenler, bazen teşvik eder bazen de engeller." (2000, s. 328). Kısaca ifade etmek gerekirse kültür ve dil, et ve tırnak gibi birbirinden ayrılamaz, birbirlerini tamamlar, birlikte gelişir ve şekillenirler.

Her milletin toplumsal hayattaki izlerinin görülebileceği kendine ait kodları vardır. Dil ve kültür bu kodların oluşmasını sağlayan en büyük etmendir. Bu kodlardan biri de bir toplumun belleğini oluşturan, maddi ve manevi kültür mirasını içerisinde barındıran, yani dil ve kültürden beslenerek ortaya çıkan söz varlığıdır. Bu yüzden bir topluma ait dilin zenginliğini ortaya koyan, o dili konuşan ve yazan bireylerin ifade gücünü geliştiren ve zenginleştiren, binlerce yıllık kültür birikimini gözler önüne seren söz varlığının ortaya koyulması kültür açısından da dil açısından da önemlidir.

Çalışmanın konusu olan Kazak Türkçesinde "aqıl" sözcüğüyle ilgili söz varlığından bahsetmeden önce akıl sözcüğünün kökeninden ve felsefi yönünden bahsetmek gerekir. "Akıl" sözcüğü Arapçada "bağlamak" kökünden gelmektedir (Bolay, 1989, s. 238). Akıl, düşünceleri birbirine bağlayarak sonuç üretme aracı niteliğindedir. Akıl yürütme duylardan bağımsız olarak düşüncelerin art arda eklenmesi, birbirleriyle ilişkilendirilmesi ve sonuç cümlesine (yargısına) ulaşmanın yöntemidir. Felsefenin yöntemlerinden birisi duylardan bağımsız olarak akıl yürütülerek bilgiye erişme yöntemidir. Duylardan bağımsız olduğu için tüm süreç zihin içerisinde gerçekleşmektedir. Bir toplumun kültüründe önem arz eden kavramlarla ilgili terim sayısı, diğer kavramlardan fazladır. Türkçede akrabalık önem taşıdığı için akrabalık bildiren adlar fazladır. Örneğin, Tr. *amca, dayı* = İng. *uncle*; Tr. *hala, teyze* = İng. *Aunt* (Aksan, 2004, s. 5).

Türk lehçelerinde "akıl" sözcüğünün kullanım alanının yaygınlığı aklın Türk toplumundaki değerini yansıtmaktadır. Bu nedenle de çalışmada akılla ilgili söz varlığı ele alınmıştır. Çalışma, Arapçadan Kazak Türkçesine girmiş bir sözcüğün dilde nasıl bir gelişim gösterdiğini gözler önüne sermektedir.

Çalışmada birçok sözlük ve halk edebiyatı çalışmaları taranmıştır ve bunlar *Eser Adı Kısaltmaları* bölümünde verilmiştir.

1. Sözcük Türleri

1.1. İsim

1.1.1. Basit İsim

aqıl (ақыл) (Ar. *'aql*): 1. İnsanın düşünme yeteneği, bilinç; 2. Görüş, tavsiye, öğüt; 3. Doğru karar, çare, çıkış yolu (QÄTS/1, s. 290-291)

1.1.1.1. Türemiş isim

1.1.1.1.1. ik + iiye

aqıldas (ақылдас) < *aqıl* + *das*: hemfikir, sırdaş, arkadaş (QÄTS/1, s. 295)

aqılğöy (ақылғөй) < *aqıl* + *göy*: danışman, bilge, bilgin (QÄTS/1, s. 295)

aqılman (ақылман) < *aqıl* + *man*: danışman, bilge, bilgin (QÄTS/1, s. 297)

aqılnama (ақылнама) < *aqıl* + *nama*: akıl verme işi, tavsiye (QTTS/2, s. 37)

aqılşı (ақылшы) < *aqıl* + *şı*: danışman, bilge, bilgin (QÄTS/1, s. 298)

aqılşılıq (ақылшылық) < *aqıl* + *şılıq*: akıllılık, zekilik, şuurulluk (QÄTS/1, s. 298)

1.1.1.2. ik + iiye + iiye

aqıldılıq (ақылдылық) < *aqıl* + *dı* + *lıq*: akıllılık, zekilik (QÄTS/1, s. 296)

aqılğöylik (ақылгөйлiк) < *aqıl* + *göy* + *lik*: bilgelik, bilginlik. (QÄTS/1, s. 295)

aqılmandıq (ақылмандық) < *aqıl* + *man* + *dıq*: bilgelik (QTTS/2, s. 37)

aqılsızdıq (ақылсыздық) < *aqıl* + *sız* + *dıq*: akılsızlık (QÄTS/1, s. 298)

aqılşıldıq (ақылшылдық) < *aqıl* + *şıl* + *dıq*: bilgelik (QTTS/2, s. 38)

1.1.1.3. ik + iiye + ifye - fiye

aqılğöysüw (ақылгөйсү) < *aqıl* + *göy* + *sü* - *w*: bilgi verme, birine akıl verme (QÄTS/1, s. 295)

aqılmanısuw (ақылмансу) < *aqıl* + *man* + *sı* - *uw*: akıllı görünme, akıllı olma (QTTS/2, s. 37)

1.1.1.4. ik + iiye + ifye - ffye - fiye

aqılğöysinüw (ақылгөйсінү) < *aqıl* + *göy* + *si* - *n* - *üw*: bilgi verilme, akıl verilme (QÄTS/1, s. 295)

aqılsızdanıuw (ақылсыздану) < *aqıl* + *sız* + *da* - *n* - *uw*: budalalık yapma, akılsızlık yapma (QTTS/2, s. 37)

1.1.1.5. ik + ifye - fiye

aqıldasuw (ақылдасу) < *aqıl* + *da* - *s* - *uw*: akıl danışma, istişare etme (QÄTS/1, s. 296)

aqılsuw (ақылсу) < *aqıl* + *su* - *w*: akıllı görünmeye çabalama (QÄTS/1, s. 298)

1.1.2. Birleşik İsim

1.1.2.1. ik + ik

Aqılbay (Ақылбай) < *aqıl* "akıl" + *bay* "zengin": erkek ismi (QE, s. 48)

Aqılбек (Ақылбек) < *aqıl* "akıl" + *bek* "bey": erkek ismi (QE, s. 48)

aqılköz (ақылкөз) < *akıl* "akıl" + *köz* "göz": 1. Sezgili 2. Sağduyulu, ileri görüşlü (QTBÜTS, s. 61)

aqılserik (ақылсерік) < *aqıl* "akıl" + *serik* "ortak": danışman, bilge, bilgin (QÄTS/1, s. 298)

aqılsöz (ақылсөз) < *aqıl* "akıl" + *söz* "söz, kelime": faydalı, doğru tavsiye, eğitim (QÄTS/1, s. 298)

aqılşay (ақылшау) < *aqıl* "akıl" + *şay* "çay": Bir şey için akıl danışmaya adanan çay. (QTTS/2, s. 38)

1.1.2.1. ik + ik + iiye

aqılaqtı (ақылақты) < *aqıl* "akıl" + *aq* "ak" + *tı*: akıllı (QTTS/2, s. 37)

aqılaqtıq (ақылақтық) < *aqıl* "akıl" + *aq* "ak" + *tıq*: manevi (KRS)

aqıljandı (ақылжанды) < *aqıl* "akıl" + *jan* "can" + *dı*: akıllı (QTTS/2, s. 37)

aqılqosşı (ақылқосшы) < *aqıl* "akıl" + *qos* "ekip" + *şı*: *danışman*, bilge, bilgin (QTTS/2, s. 37)

1.2. Sıfat

ik + iiye

aqıldı (ақылды) < *aqıl* + *dı*: akıllı, zeki (QÄTS/1, s. 296)

aqılsız (ақылсыз) < *aqıl* + *sız*: 1. akılsız, düşüncesiz, şuursuz; 2. anlayışı kıt, aptal, budala, ahmak (QÄTS/1, s. 298)

aqılday (ақылдай) < *aqıl* + *day*: akıl gibi (QÄTS/1, s. 295)

aqılşıl (ақылшыл) < *aqıl* + *şıl*: bilge (QTTS/2, s. 38)

ik + iiye + ifye - fiye

aqıldılaw (ақылдылау) < *aqıl* + *dı* + *la* - *w*: çok zeki, akıllı (QTTS/2, s. 37)

aqılsızdaw (ақылсыздау) < *aqıl* + *sız* + *da* - *w*: budala, akılsız (QTTS/2, s. 37)

1.3. Fiil

ik+ifye-

aqıl-da- (ақылда-) < *aqıl* + *da-*: iyice düşünerek iş yapmak (QTTS/1, s. 35)

aqıl-sı- (ақылсы-) < *aqıl* + *sı-*: akıllı görünmeye çabalamak (QÄTS/1, s. 298)

ik + iiye + ifye-

aqıldımsı- (ақылдымсы-) < *aqıl* + *dı* + *msı-*: çok şey biliyormuş gibi görünmek, bilgiçlik taslamak (QÄTS/1, s. 296)

aqılğöysi- (ақылгөйсі-) < *aqıl* + *göy* + *si-*: bilgi vermek, birine akıl vermek (QÄTS/1, s. 295)

aqılmansı- (ақылмансы-) < *aqıl* + *man* - *sı-*: akıllı görünmek, akıllı olmak (QTTS/2, s. 37)

ik + iiye + ifye - ffye -

aqıldısın- (ақылдысын-) < *aqıl* + *dı* + *sı* - *n-*: akıllılık tasla- (QTOS, s. 33)

aqıldımsın- (ақылдымсын-) < *aqıl* + *dı* + *msı* - *n-*: zeki gibi davranıl- (QÄTS/1, s. 296)

aqılğöysin- (ақылгөйсін-) < *aqıl* + *göy* + *si* - *n-*: bilgi veril-, akıl veril- (QÄTS/1, s. 295)

aqılsızdan- (ақылсыздан-) < *aqıl* + *sız* + *da* - *n-*: budalalık yap-, akılsızlık yap- (QTTS/2, s. 37)

ik + ifye - ffye-

aqıldan- (ақылдан-) < *aqıl* + *da* - *n-*: akıllanmak, uslanmak (KTTTS, s. 37)

aqıldas- (ақылдас-) < *aqıl* + *da* - *s-*: istişare etmek, akıl danışmak (QÄTS/1, s. 296)

ik + ifye + ffye - ffye -

aqıldandır- (ақылдандыр-) < *aqıl + da - n - dır-*: *akıllandırmak* (KTTTS, s. 38)

aqıldastır- (ақылдастыр-) < *aqıl + da - s - tır-*: *akıl danıştırmak, istişare ettirmek* (QÄTS/1, s. 296)

2. İkilemeler**2.1. Eş anlamlı /yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler**

aqıl-es (ақыл-ес) “*akıl, hafıza*”: *akıl, hafıza, bilinç, zihin* (QÄTS/1, s. 296)

aqıl-esti (ақыл-есті) “*akıllı, uslu*”: *bilinçli, yol yöntemini bilen* (QÄTS/1, s. 296)

aqıl-oy (ақыл-ой) “*akıl, düşünce*”: *düşünce, fikir* (QÄTS/1, s. 297)

aqıl-oylı (ақыл-ойлы) “*akıllı, bilinçli*”: *çok fazla bilince ve geniş bir fikir yelpazesine sahip* (QÄTS/1, s. 297)

aqıl-sana (ақыл-сана) “*akıl, şuur*”: *akıl, düşünce, fikir* (QÄTS/1, s. 297-298)

aqıl-zerde (ақыл-зерде) “*akıl, zihin*”: *sezgi, şuur, ileri görüşlülük* (QÄTS/1, s. 297)

2.2. Farklı sözcüklerin birleşmesiyle oluşan ikilemeler

awan-aqıl (ауан-ақыл) “*yaramaz akıl*”: *deli, akı kıt.* (QTAS, s. 83)

aqıl-ayla (ақыл-айла) “*akıl, yöntem*”: *zorluk, sıkıntıdan çıkış yolu, yöntem, çare, metot* (QÄTS/1, s. 295)

aqıl-ädis (ақыл-әдіс) “*akıl, yöntem*”: *zorluk, sıkıntıdan çıkış yolu, yöntem, çare, metot* (QÄTS/1, s. 295)

aqıl-düken (ақыл-дүкен) “*akıl, dükkân*”: *akıl hazinesi* (QÄTS/1, s. 296)

aqıl-keñes (ақыл-кеңес) “*akıl, tavsiye*”: *faydalı düşünce* (QÄTS/1, s. 297)

aqıl-küş (ақыл-күш) “*akıl, güç*”: *akıl ve güç* (QÄTS/1, s. 297)

aqıl-kömek (ақыл-көмек) “*akıl, yardım*”: *faydalı tavsiye, yardım* (QÄTS/1, s. 297)

aqıl-qayrat (ақыл-қауірат) “*akıl, güç*”: *akıl ve güç* (QÄTS/1, s. 297)

aqıl-parasat (ақыл-парасат) “*akıl, sağduyu*”: *bilinç, şuur* (QÄTS/1, s. 297)

aqıl-sezim (ақыл-сезім) “*akıl, sezgi*”: *düşünce, bilinç, anlayış* (QÄTS/1, s. 298)

aqıl-tarazi (ақыл-таразы) “*akıl, terazi*”: *derin düşünce, anlam, kavram* (QÄTS/1, s. 298)

3. Eş Anlamlı Sözcükler**3.1. İsim**

aqıl (ақыл) : *es, ğaqıl, qaper, sana, oy, zerde, pikir, ösiyet, amal, ayla.*

aqıldas (ақылдас) : *pikirles, sırlas, janaştır.*

aqıldasuw (ақылдасу) : *pikirlesüw, keñesüw, aqıl qosuw.*

aqıldılıq (ақылдылық) : *estilik; sanalılıq; zerektik; zeyindilik.*

aqılğöy (ақылғөй) : *aqılşı, bilimdar.*

aqılğöylik (ақылғөйлiк) : *aqıl üyretüwşilik.*

aqılğöysinüw (ақылғөйсiнү) : *bilgişsinüw, aqıl üyretkensüw.*

<i>aqılğöysüw</i> (ақылғөйсү)	: <i>bilgişsüw, aqıl üyretüw.</i>
<i>aqılman</i> (ақылман)	: <i>aqılğöy, aqılşı, keñessi.</i>
<i>aqılmandıq</i> (ақылмандық)	: <i>aqılşıldıq, aqılşıl bolğandıq, aqıl aytqıstıq.</i>
<i>aqılmansuw</i> (ақылмансу)	: <i>aqıl aytmansuw, aqıldı bolıp körinüw.</i>
<i>aqılnama</i> (ақылнама)	: <i>aqыл aımy ici.</i>
<i>aqılsızdanıw</i> (ақылсыздану)	: <i>aqılınan adasuw, aqılınan ayırılıw, aqımaq boluw.</i>
<i>aqılsızdıq</i> (ақылсыздық)	: <i>aqılı kemdik, sanasızdıq, essizdik, bilmestik, tüyiksizdik.</i>
<i>aqılşı</i> (ақылшы)	: <i>aqıl berüwşi, üyretüwşi, keñessi.</i>
<i>aqılşıldıq</i> (ақылшылық)	: <i>aqılşıl bolğandıq, aqıl aytqıstıq.</i>
<i>aqılşılıq</i> (ақылшылық)	: <i>aqıldılıq, estilik, sanalılıq.</i>

3.2. Sıfat

<i>aqılday</i> (ақылдай)	: <i>aqıl terizdi, aqıl siyaqti.</i>
<i>aqıldı</i> (ақылды)	: <i>aqılman, esti, mıylı, parasattı, bilimdi, oysañ, zerdeli, zerek, zerşil, zeyil, zeyindi.</i>
<i>aqıldılaw</i> (ақылдылау)	: <i>aqıldıraq.</i>
<i>aqılsız</i> (ақылсыз)	: <i>aqılı kem; aqımaq, äñgüdik; essiz, oysız, sanasız, jañalaq, jetesiz, zerdesiz, kök mıy, mıyğula.</i>
<i>aqılsızdaw</i> (ақылсыздау)	: <i>aqılı azdaw, aqılı kemdew.</i>
<i>aqılşıl</i> (ақылшыл)	: <i>aqılğöy.</i>

3.3. Fiil

<i>aqılda-</i> (ақылда-)	: <i>oylan-, tolğan-, payımda-, zerdele-, zer sal-.</i>
<i>aqıldan-</i> (ақылдан-)	: <i>aqılğa kel-, sabır et-, aldı-artın oyla-.</i>
<i>aqıldandır-</i> (ақылдандыр-)	: <i>aqıl ayt-, aqılğa keltir-.</i>
<i>aqıldas-</i> (ақылдас-)	: <i>pikirles-, keñes-, aqıl qos-.</i>
<i>aqıldastır-</i> (ақылдастыр-)	: <i>keñestir-, pikirlestir-, aqıl qostır-.</i>
<i>aqıldımsı-</i> (ақылдымсы-)	: <i>aqılsı-, bilgişsin-, aqıldı bolıp körin-.</i>
<i>aqıldımsın-</i> (ақылдымсын-)	: <i>aqıldısın-, bilgişsin-.</i>
<i>aqıldısın-</i> (ақылдысын-)	: <i>bilgirsın-.</i>
<i>aqılğöysi-</i> (ақылғөйси-)	: <i>bilgişsi-, bilgirsı-, bilimdarısı-.</i>
<i>aqılğöysin-</i> (ақылғөйсін-)	: <i>bilgişsin-, aqıl üyretkensi-.</i>
<i>aqılmansı-</i> (ақылмансы-)	: <i>aqıldı bolıp körin-, aqıl aytqansı-.</i>
<i>aqılsı-</i> (ақылсы-)	: <i>aqıldımsı-, bilgişsin-.</i>
<i>aqılsızdan-</i> (ақылсыздан-)	: <i>aqılınan adas-, aqılınan ayırıl-, aqımaq bol-.</i>

4. Deyimler

4.1. İsim + İsim şeklinde kalıplaşmış yapılar

- aqıldan şaynam joq* (ақылдан шайнам жоқ): akılsız (QTFS, s. 19)
- aqıl iyesi* (ақыл иесі): akıllı insan, akıllı başında. (QÄTS/1, s. 292)
- aqıl kemtarlıǵı* (ақыл кемтарлығы): zekâ geriliği, eksikliği, akıllı kıt (QÄTS/1, s. 292)
- aqıl körinisi* (ақыл көринісі): doğru yetiştirme, doğru yaşam (QÄTS/1, s. 292)
- aqıl köz* (ақыл көз): ağırbaşlılık, bilginlik (QÄTS/1, s. 292)
- aqıl köziniñ awdanı* (ақыл көзінің ауданы): bilgi hazinesi (QÄTS/1, s. 292)
- aqıl sözi* (ақыл сөзі): faydalı, doğru tavsiye; eğitim (ATS, s. 34)
- aqıl şabıtı* (ақыл шабыты): zihniyet (KTTTS, s. 37)
- aqıl tis* (ақыл тіс): yirmilik diş, akıl dişi (QÄTS/1, s. 293)
- aqıldı baylata* (ақылды байлама): aklını kaybetme (QTFS, s. 19)
- aqıldı köz* (ақылды көз): düşünceli, berrak göz (QÄTS/1, s. 296)
- aqıldı söz* (ақылды сөз): doğru, düzgün, yerinde söz (QÄTS/1, s. 296)
- aqıldıñ tolǵan kemesi* (ақылдың толған кемесі): tecrübeli, güngörmüş (QÄTS/1, s. 292)
- aqılǵa sıyımdı* (ақылға сыıымды): akla yatkın (QÄTS/1, s. 291)
- aqılı artıq* (ақылы артық): akıllı, tecrübeli, görgülü (QÄTS/1, s. 293)
- aqılı atasından asqan* (ақылы атасындан асқан): akıllı, zeki (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı awıs* (ақылы ауыс): aklını yitiren insan. (QÄTS/2, s. 233)
- aqılı az* (ақылы аз): akıllı kıt, saf, budala (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı bar* (ақылы бар): akıllı, tecrübesi çok (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı jarım* (ақылы жарым): akıllı kıt, saf, budala (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı joq* (ақылы жоқ): ahmak, akılsız (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı kem* (ақылы кем): akıllı kıt, saf, budala (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı kötiniiñ awzında* (ақылы көтінің аузында): başkasına verecek akıllı yok, ahmak, salak (QÄTS/2, s. 184)
- aqılı közinde* (ақылы көзінде): derinlemesine düşünmeden, üstünlükçü (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı qısqa* (ақылы қысқа): düşünmeden hareket eden, ahmak, akılsız (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı şolaq* (ақылы шолақ): düşünmeden hareket eden, ahmak, akılsız (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı tapşı* (ақылы тапшы): akılsız, ahmak, akıllı kıt (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı tüzüw* (ақылы түзу): akıllı, sağlıklı (QÄTS/1, s. 294)
- aqılıña boylayın* (ақылыңа бойлайын): 1. Yarım akıllı bile vermedin, aklını kendine anlamında. 2. Bulunan fikirden memnuniyet bildirme anlamında (QÄTS/1, s. 294)

aqıl-oy enbegi (ақыл-оу енбегі): bilimsel, yaratıcı çalışma (QÄTS/1, s. 297)

aqıl-oy terbiyesi (ақыл-оу тербиесі): Çocukların düşünme becerilerini, entelektüel bilincini, dünyaya bilimsel bakış açısını geliştirmeyi amaçlayan etkinlikler, zihinsel eğitim (QÄTS/1, s. 297)

4.2. Sıfat+ İsim şeklinde kalıplaşmış yapılar

alpis eki aqıl (алпыс екі ақыл): düşüncesi bölünme (QTAS, s. 57)

aram aqıl (арам ақыл): aldatmayı, kötülüğü öğreten akıl (QÄTS/1, s. 586)

tabılğan aqıl (табылған ақыл): mantıklı, yerinde teklif, öneri. (QÄTS/1, s. 295)

4.3. İsim + Fiil yapısındaki deyimler

aqıl al- (ақыл ал-): 1. akıl almak; 2. şaşırtmak, şok etkisi yaratmak (QÄTS/1, s. 291)

aqıl ayt- (ақыл айт-): akıl vermek, yol göstermek, istişare etmek (QTFS, s. 19)

aqıl ber- (ақыл бер-): akıl vermek, yol göstermek, istişare etmek. (QÄTS/1, s. 291)

aqıl bol- (ақыл бол-): doğru olmak, akıllı olmak (QÄTS/1, s. 291)

aqıl en- (ақыл ен-): akıllanmak (QTBÜTS, s. 61)

aqıl jarasıp al- (ақыл жарасып ал-): danışır, istişare edip önceden anlaşmak (QTFS, s. 19).

aqıl kör- (ақыл көр-): onaylamak (QTBÜTS, s. 61)

aqıl közben baq- (ақыл көзбен бақ-): idrak etmek, anlamak, kavramak (QÄTS/1, s. 292)

aqıl közben qara- (ақыл көзбен қара-): idrak etmek, anlamak, kavramak (QÄTS/1, s. 292).

aqıl qaş- (ақыл қаш-): aklını kaçırmak, delirmek, bilincini kaybetmek (QTBÜTS, s. 61).

aqıl qıl- (ақыл қыл-): akıl vermek, tavsiye vermek (QTBÜTS, s. 61).

aqıl qon- (ақыл қон-): beğenmek (QTBÜTS, s. 61).

aqıl qos- (ақыл қос-): akıl vermek, yol göstermek, istişare etmek (QTFS, s. 19).

aqıl qur- (ақыл құр-): danışmak, istişare etmek (QÄTS/1, s. 293).

aqıl sal- (ақыл сал-): akıl vermek, yol göstermek, istişare etmek (QÄTS/1, s. 293).

aqıl sura- (ақыл сұра-): akıl istemek, tavsiye istemek (QÄTS/1, s. 293)

aqıl tap- (ақыл тап-): çare bulmak, bir yolunu bulmak, akıl etmek (QÄTS/1, s. 293)

aqıl tarazasına sal- (ақыл таразасына сал-): akıl terazisinde tartmak, düşünüp taşınmak. (QTTS/1, s. 34).

aqıl tile- (ақыл тіле-): danışmak, istişare etmek (QTFS, s. 19).

aqıl toqtat- (ақыл тоқтат-): 1. buluğa ermek, kemale ermek; 2. aklına yatmak, uygun bulmak. (QTTS/1, s. 34).

aqıl üyret- (ақыл үйрет-): akıllıca tavsiye vermek (QOS, s. 39).

aqıldan adas- (ақылдан адас-): 1. bilincini kaybetmek, 2. ne yapacağını şaşırmak, afallamak. (QÄTS/1, s. 292).

aqıldan awıs- (ақылдан ауыс-): 1. bilincini kaybetmek, 2. ne yapacağını şaşırarak, afallamak. (QÄTS/1, s. 292)

aqıldan ayırıl- (ақылдан айырыл-): aklını kaçırmak, delirmek, çıldırmak (QÄTS/1, s. 291)

aqıldan jarım bol- (ақылдан жарым бол-): aklını kaçırmak, delirmek, çıldırmak (QÄTS/1, s. 291)

aqıldan tan- (ақылдан тан-): 1. bilincini kaybetmek, 2. ne yapacağını şaşırarak, afallamak. (QÄTS/1, s. 292)

aqıldıñ közin bayla- (ақылдың көзін байла-): hiçbir şeyi anlatmamak (QÄTS/1, s. 292)

aqıl-esi kir- (ақыл-eci кір-): aklını başına toplamak, kendine gelmek (QÄTS/1, s. 296)

aqıl-esi tol- (ақыл-eci тол-): akli ermek, etrafını tanımak (QÄTS/1, s. 296)

aqıl-esin al- (ақыл-есін ал-): aklını başından almak, korkmak (QÄTS/1, s. 296)

aqıl-esten adas- (ақыл-естен адас-): aklını yitirmek, delirmek (QÄTS/1, s. 296)

aqılğa al- (ақылға ал-): öngörmek (QÄTS/1, s. 291)

aqılğa jendir- (ақылға жendir-): akli başına gelmek, kendine gelmek (QTBÜTS, s. 61)

aqılğa jengiz- (ақылға жengiz-): iyice düşünüp kabul etmek (QTBÜTS, s. 61)

aqılğa kel- (ақылға кел-): akli başına gelmek, kendine gelmek. (QÄTS/1, s. 291)

aqılğa kisen sal- (ақылға кісен сал-): düşünmeye fırsat vermemek (QTBÜTS, s. 61)

aqılğa qon- (ақылға қон-): aklına yatmak, uygun olmak (QÄTS/1, s. 291)

aqılğa qonba- (ақылға қонба-): aklına yatmamak, anlaşılmamak (QTBÜTS, s. 61)

aqılğa sal- (ақылға сал-): iyice düşünmek, karara bağlamak, tasarlamak (QÄTS/1, s. 291)

aqılğa sıyma- (ақылға сыйма-): 1. mantıksız gelmek, 2. güvenmemek (QÄTS/1, s. 291)

aqılı alpıs jaqqa jügir- (ақылы алпыс жаққа жүгір-): akli karışmak, aklını yitirmek (QÄTS/1, s. 293)

aqılı altı saqqa jügir- (ақылы алты саққа жүгір-): akli karışmak, aklını yitirmek (QÄTS/1, s. 293)

aqılı altığa, оуи онға bölün- (ақылы алтыға, оуи онға бөлін-): ne yaptığını bilmeden afallamak, şaşırarak (QÄTS/1, s. 293)

aqılı altığa, оуи санға bölün- (ақылы алтыға, оуи санға бөлін-): ne yaptığını bilmeden afallamak, şaşırarak (QÄTS/1, s. 293)

aqılı aw- (ақылы ау-): delirmek, çıldırmak, aklını yitirmek (QÄTS/1, s. 294)

aqılı awıs- (ақылы ауыс-): akli karışmak, aklını yitirmek (QÄTS/1, s. 34)

aqılı basqar- (ақылы басқар-): akil almak, söyleneni yapmak (QÄTS/1, s. 295)

aqılı kir- (ақылы кір-): akıllanmak, akli başına gelmek. (QÄTS/1, s. 34)

aqılı qaş- (ақылы қаш-): 1. bunamak; 2. şaşırarak (QÄTS, s. 19)

- aqılı pis-* (ақылы піс-): anlama kapasitesi gelişmek, olgunlaşmak (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı tol-* (ақылы тол-): akli ermek, yaşını başını almak. (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı tolis-* (ақылы толыс-): akli ermek, yaşını başını almak. (QÄTS/1, s. 294)
- aqılı tüs-* (ақылы түс-): akli başına gelmek (QÄTS/1, s. 295)
- aqılmen atı şıq-* (ақылымен аты шық-): iyi işleriyle ön plana çıkmak, tanınmak (QÄTS/1, s. 294)
- aqılın al-* (ақылын ал-): dinlemek, söylenileni mantıklı bulmak, söylenileni yapmak (QTFS, s. 19)
- aqılın attama-* (ақылын аттама-): söyleneni yapmak, yerine getirmek, itaat etmek (QÄTS/1, s. 294)
- aqılın ayata-* (ақылын аяма-): bildiği her şeyi anlatmak (QÄTS/1, s. 294)
- aqılın iş-* (ақылын іш-): çok içip sarhoş olmak. (QTTS/1, s. 34)
- aqılın şaş-* (ақылын шаш-): aptalca bir şey yapmak (QTFS, s. 19)
- aqılma kel-* (ақылына кел-): derin düşünmek; kendine gelmek (QTFS, s. 19)
- aqılma qılaq as-* (ақылына құлақ ас-): dinlemek, söylenileni mantıklı bulmak, söylenileni yapmak (QÄTS/1, s. 294)
- aqılma qılaq sal-* (ақылына құлақ сал-): dinlemek, söylenileni mantıklı bulmak, söylenileni yapmak (QÄTS/1, s. 294)
- aqılınan (ğaqılınınan) adas-* (ақылынан [ғақылынынан] адас-): 1. aklını kaybetmek, bunamak; 2. Ne yapacağını şaşırarak (QÄTS/1, s. 90)
- aqılınan ada-* (ақылынан ада-): şuurunu kaybetmek, aklını kaybetmek (QÄTS/1, s. 79)
- aqılınan aljas-* (ақылынан алжас-): şuurunu kaybetmek, aklını kaybetmek (QTBÜTS, s. 61)
- aqılınan ayırıl-* (ақылынан айырыл-): şuurunu kaybetmek, aklını kaybetmek (QÄTS/1, s. 200)
- aqılınan jañıl-* (ақылынан жаңыл-): şuurunu kaybetmek (QTBÜTS, s. 61)
- aqılınan tan-* (ақылынан тан-): 1. aklını kaybetmek, bunamak; 2. Ne yapacağını şaşırarak (QTTS/1, s. 34)
- aqılşı tut-* (ақылышы тұт-): tavsiyeyi dinlemek, danışman olarak kabul etmek. (QÄTS/1, s. 298)
- aşuwdı aqılğa jeñdir-* (ашуды ақылға жеңдір-): sabretmek, kendini tutmak, sinirini bastırmak (QTBÜTS, s. 140)
- aşuwın aqılı bas-* (ашуын ақылы бас-): sabretmek, kendini tutmak, sinirini bastırmak (QÄTS/1, s. 295)
- dombıra bes sawsaqpen aqıldas-* (домбыра бес саусақпен ақылдас-): dombıra çalmak (QÄTS/13, s. 26)

5. Atasözleri

5.1. *aqıl* “akıl”

• *Adam boyındağı eñ tamaşa nârse – bilim men aqıl.* (BS/3, s. 15) İnsan hayatındaki en muhteşem şey bilim ve **akıldır.**”

• *Adam men maldın ayırması aqılda.* (BS/3, s. 16) “İnsan ve hayvanın arasındaki fark **akıldadır.**”

• *Adamnuñ azğanı aqıl-esten iriydi.* (BS/2, s. 67) “Yolunu kaybeden insan, **aklım** yitirir.”

• *Adamnuñ tizgini – aqıl.* (BS/2, s. 207) “İnsanın dizgini **akıldır.**”

• *Aqıl – Allanıñ sıylığı.* (BS/3, s. 26) “**Akıl** Allah’ın hediyesidir.”

• *Aqıl arımas, altın şirimes.* (BS/2, s. 187) “**Akıl** tükenmez, altın çürümez.”

• *Aqıl asta, qayrat jasta, asıl tasta.* (BS/3, s. 27) “**Akıl** yemekte, gayret yaşta, cevher taştadır.”

• *Aqıl awızdan, merey (meyir) közden.* (BS/2, s. 147; BS/7, s. 202) “**Akıl** ağızdan, saygınlık (merhamet) gözdendir.”

• *Aqıl aynımas, altın şirimes.* (BS/2, s. 209) “**Akıl** değişmez, altın çürümez.”

• *Aqıl azbaydı, bilim tozbaydı.* (BS/2, s. 188) “**Akıl** yoldan çıkmaz, bilim eskimez.”

• *Aqıl bar jerde şındıq bar, ötirik joq.* (BS/3, s. 27) “**Akıl** olan yerde gerçek vardır, yalan yoktur.”

• *Aqıl bastan şığadı, asıl tastan şığadı.* (BS/3, s. 27) “**Akıl** baştan çıkar, cevher taştan çıkar.”

• *Aqıl bizdi bilimge jeteleydi.* (BS/3, s. 27) “**Akıl** bizi bilime ulaştırır.”

• *Aqıl dariyya eken, köñil düldül eken.* (BS/3, s. 27) “**Akıl** derya imiş, gönül hızlı at imiş.”

• *Aqıl – dariyya, alsañ da, tawsılmaydı; jer – qazına, sawsañ da, tawsılmaydı.* (BS/7, s. 196) “**Akıl** deryadır ne kadar alırsan al tükenmez; toprak hazinedir, ne kadar işlersen işle tükenmez.”

• *Aqıl ğawhar bağasız, aqımaq awruw dawasız.* (BS/2, s. 173) “**Akıl** pahası olmayan cevherdir, ahmak çaresi olmayan hastadır.”

• *Aqıl jas ulannan, jüyrik tay-qulannan.* (BS/3, s. 27) “**Akıl**, genç oğlandan; koşucu tay, kulandan¹ (olur).

• *Aqıl jasqa bitedi, qına tasqa bitedi.* (BS/2, s. 64) “**Akıl** yaşla ortaya çıkar, kına taşa ortaya çıkar.”

• *Aqıl jastan şığar, jüyrik attan şığar. Aqıl qarttan şığar, asıl tastan şığar.* (BS/3, s. 27) “**Akıl** gençten çıkar, koşucu attan çıkar. **Akıl** yaşlı kişiden çıkar, cevher taştan çıkar.”

• *Aqıl kirip, qırıqta ädep bilmese, “Adam emes” bolar edi, kim dese!* (BS/3, s. 27) “**Akıl** başına gelip kırklı yaşlarında edep bilmiyorsa kim ne derse desin ‘İnsan değil’dir.”

• *Aqıl körki – til, tildiñ körki – söz, adam körki – jüz, jüzdiñ körki – köz.* (BS/3, s. 27) “**Akılın** süsü dil, dilin süsü söz, insanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür.”

¹ Üç yaşına giren at.

• **Aqıl**, qayrat, bilimdi teñ ustağan zor bolar. Oysız, jigersiz, bilimsiz ömir keşken qor bolar. (BS/2, s. 188) "**Akıl**, güç ve bilimi dengeleyen güçlü olur. Düşüncesiz, cesaretsiz, bilimsiz ömür geçiren ziyan olur."

• **Aqıl** köpke jetkizer, öner kökke jetkizer. (BS/2, s. 188) "**Akıl** çoğa ulaştırır, sanat göge ulaştırır."

• **Aqıl** mıñ oquwdıñ bası. (BS/3, s. 26) "**Akıl** bin okumanın başlangıcıdır."

• **Aqıl** maxabbat tuzağına tap kelse, qaşarğa jol izdeydi. (BS/3, s. 27) "**Akıl** aşk tuzağına düştüğünde çıkış yolu arar."

• **Aqıl** men bilim armanıñdı iske asıradı. (BS/3, s. 27) "**Akıl** ile bilim hayallerini gerçekleştirir."

• **Aqıl** men bilimniñ tilmaşı – til. (BS/3, s. 27) "**Akıl** ve bilimin tercümanı dildir."

• **Aqıl** nadan başqa kirmeydi, temir şege tasqa kirmeydi. (BS/3, s. 28) "**Akıl** cahil başa girmez, demir çivi taşa girmez."

• **Aqıl** oydan artıq emes. (BS/2, s. 188) "**Akıl** düşünceden ziyade değildir."

• **Aqıl** oyğa, bilim kökke köteredi. (BS/2, s. 191) "**Akıl** düşünceye, bilgi göge yükselir."

• **Aqıl** – sağan izgi dos, ädil joldas. (BS/3, s. 26) "**Akıl** sana sonsuz dost, adil yoldaştır."

• **Aqıl** sözdi sanaña saqta, asıl sözdi balaña saqta. (BS/2, s. 243) "**Faydalı düşünceyi** bilincine sakla, asıl sözü yavrına sakla."

• **Aqıl** – şam-şırağıñ tündeği, bilimlilik – jariq közi kündeği. (BS/3, s. 26) "**Akıl** gecelerin feneri, ilim gündüzleri gözünün nurudur."

• **Aqıl** tozbaytıñ ton, bilim tawıslımaytın ken. (BS/2, s. 188) "**Akıl** eskimeyecek kıyafet, bilim tükenmeyen madendir."

• **Akılda** başa joq, tärbiyede şek joq. (BS/2, s. 209) "**Akılda** paha yok, terbiyede sınır yok."

• **Akıldan** jaqın dos bar ma? (BS/2, s. 172) "**Akıldan** yakın dost var mı?"

• **Akıldan** jaqın dos bolmas, aşuwdan jaman qas bolmas. (BS/2, s. 209) "**Akıldan** yakın dost olmaz, öfkeden kötü düşman olmaz."

• **Akıldı** ötirik şarşatadı. (BS/2, s. 189) "**Aklı** yalan yorar."

• **Akıldıñ** isi asığışpen bitmeydi. (BS/3, s. 30) "**Akılın** işi aceleyle bitmez."

• **Akıldıñ** jüregi – ölşem tarazası. (BS/2, s. 187) "**Akılın** yüreği, ölçü terazisidir."

• **Akıldıñ** ölşemi – parasat. (BS/2, s. 173) "**Akılın** ölçüsü ahlaktr."

• **Aqılğa** baylıq – tozbas baylıq. (BS/2, s. 24) "**Akıl** zenginliği, tükenmez zenginliktir."

• **Aqılı** asqan jaqsını "alısım" dep oylama, aklı joy jamandı "jaqınım" dep oylama. Bir sınağan jamandı ekinşi qaytıp qıynama, aşuwlansa, mert qılar, jolbarışpen oynama. (BS/3, s. 31) "**Aklı** çok iyiyi 'uzağım' diye düşünme, akli olmayan kötüyü 'yakınım' diye düşünme. Bir eleştiren kötüyü ikinci kez kınama, sinirlense öldürür, kaplanla oynama."

• **Aqılı** assa, ağa tut. (BS/2, s. 187) "**Aklı** çoksa ağabey olarak gör."

- **Aqılı** az dep qorsınba, paydası tiyedi. (BS/3, s. 31) “**Aklı** az diye aşağılama faydası dokunur.”
- **Aqılı** azdıñ azabı köp. (BS/2, s. 190) “**Aklı** az olanın azabı çoktur.”
- **Aqılı** azğan adam özin-özi otqa tastaydı. (BS/3, s. 31) “**Aklı** azalan insan kendi kendini ateşe atar.”
- **Aqılı** bolsa, ayawlı boladı, biligi bolsa, bektikke talasadı. (BS/3, s. 31) “**Aklı** olsa değerli olur, hakimiyeti olsa güç için savaşıır.”
- **Aqılı** joq adamğa adırayğan köz biter, duwası joq awızğa sıldırağan söz biter. (BS/2, s. 190) “**Aklı** olmayan insanın dik dik bakan gözleri olur, fısıltılı konuşan ağzın şingirdayan sesi olur.”
- **Aqılı** joq jamandar, jaqsılargen egeser. (BS/2, s. 105) “**Aklı** olmayan kötüler, iyilerle münakaşa eder.”
- **Aqılı** joq jamanğa awıl malı buralqı. (BS/2, s. 190) “**Aklı** olmayan kötü için köyün malı sahipsiz gelir.”
- **Aqılı** joqtar azadı, oyı ozbırlar tozadı. (BS/3, s. 31) “**Aklı** olmayanlar yolunu kaybeder, zalim düşünceye sahip olanlar yıpranır.”
- **Aqılı** joqtıñ jaqını joq. (BS/2, s. 116) “**Aklı** olmayanın yakını da yoktur.”
- **Aqılı** köptiñ jaqını köp. (BS/2, s. 209) “**Aklı** çok olanın yakını çoktur.”
- **Aqılıñ** bolsa, aldımnen arındı saqta, sonan soñ malındı saqta. (BS/2, s. 173) “**Akılın** varsa önce namusunu koru, ondan sonra malını koru.”
- **Aqılmen** mıñdı, aqıruomen birdi köndiresiñ. (BS/2, s. 209) “**Akılla** bin kişiyi, bağırarak bir kişiyi ikna edersin.”
- **Aqılmenen** köp eldi qaratıp aluwğa boladı. (BS/3, s. 30) “**Akılla** birçok ülkeyi fethetmek mümkündür.”
- **Aqımaq** bastan **aqıl** şıqpas, **aqıl** şıqsa da **maqul** şıqpas. (BS/2, s. 190) “Ahmak baştan **akıl** çıkmaz, **akıl** çıksa da makul çıkmaz.”
- **Aqımaqtiñ aqılı** tüsten keyin kiredi, ırısı qaytqanıñ iyti urı ketken soñ üredi. (BS/2 191) “Ahmağın **aklı** öğleden sonra gelir, rızıkı kaybolanın iti, hırsız gittikten sonra havlar.”
- **Aqımaqtiñ mal tabuwğa kemisi joq, aqıldıñ mal tabuwğa sebi joq.** (BS/2, s. 149) “Ahmağın mal kazanmaya yeteneği yok, **akılın** mal kazanmaya desteği yok.”
- **Aqşada aqıl joq, sondıqtan qalta tañdamaydı.** (BS/2, s. 346) “Parada **akıl** yok, bu yüzden cep seçmez.”
- **Altın aynımaydı, aqıl azbaydı.** (BS/2, s. 191) “Altın değişmez, akıl azalmaz.”
- **Araqpen quşaqtaştım degenşe, aqılmen qoştastım de.** (BS/2, s. 209) “İçkiyle kucaklaştım demektense **akılla** vedalaştım de.”
- **Arzımasqa aqılıñdı tawıspa.** (BS/2, s. 192) “İşe yaramaz kişi için **akılını** tüketme.”
- **As tasısa, qatığı tögiler, aşuw tasısa, aqılı tögiler.** (BS/2, s. 267) “Yemek taşısa katığı dökülür, öfke taşısa **aklı** dökülür.”
- **Asığıstaq pen aşuwdan aqıl küñgirt tartar.** (BS/2, s. 174) “Acele ve öfkeden **akıl** bulanır.”

- *Aştıñ aqılı tamağında, jayawdıñ aqılı tabanında.* (BS/2, s. 269) "Aç olanın **aklı** damağında, yaya olanın **aklı** tabanındadır."
- *Aşuw – aqıldıñ duşpanı, nâpsi – iymanıñ duşpanı.* (BS/2, s. 192) "Öfke **aklın** düşmanı, nefis imanın düşmanıdır."
- *Aşuw aldında, aqıl soñında.* (BS/2, s. 192) "Öfke önden, **akıl** ardından gider."
- *Aşuw arındaydı, aqıl artınan ayandaydı.* (BS/2, s. 192) "Öfke yükselir, **akıl** ardından gelir."
- *Aşuw asıqqanda, aqıl basuw aytar.* (BS/2, s. 192) "Öfke acele ettiğinde **akıl** bastırır."
- *Aşuw kelse, aqıl keter, aşuwdan aqıl köp bolsa, aşuw ne eter.* (BS/2, s. 193) "Öfke gelse **akıl** gider, öfkeden **akıl** çok olsa öfke ne yapar?"
- *Aşuw qıssa, aqıldıñ ğayıp boladı.* (BS/3, s. 61) "Öfkelenince **akılın** kaybolur."
- *Aşuw – pışaq, aqıl – tayaq, jonsa juqarar.* (BS/2, s. 193) "Sinir bıçak, **akıl** sopa, yontarsan tükenir."
- *Atalar sözi; aqıldıñ közi.* (BS/2, s. 243) "Atalar sözü; **akılın** gözü."
- *Atasız ul aqılğa jarımas, anasız qız jasawğa jarımas.* (BS/2, s. 114) "Babasız oğul **akla** doymaz, annesiz kız çeyize doymaz."
- *Ayqaymen asırıp aytqannan, aqılmen ündemey qalğan artıq.* (BS/2, s. 177) "Bağırarak abartıp söylemekten, **akılla** sessiz kalmak daha iyidir."
- *Ayla – altaw, aqıl – jetew.* (BS/2, s. 187) "Hile altı, **akıl** yedidir."
- *Aytar naqılı joqtıñ, tabar aqılı joq* (BS/2, s. 242) "Söyleyecek öğüdü olmayanın bulacak **aklı** yoktur."
- *Aytsa bolar aqıldı alıp oqığanğa, aytıp-aytpay nemene eki qulağın maqtamen tıqqanğa.* (BS/3, s. 24) "**Aklı** anlayana verirsen ilim yapar, kulaklarını tıkayana verirsen yok eder."
- *Älem biylew üşin zerde tirek qoy, el biylewge üşin aqıl, jürek, oy.* (BS/3, s. 68) "Dünyayı yönetmek için akıl direğini, halkı yönetmek için **akıl**, yürek, düşünce (direğini) dik."
- *Ärkimniñ öz aqılı kemel körinedi.* (BS/3, s. 69) "Herkesin kendi **aklı** (kendine) mükemmel görünür."
- *Äyel körki aqılda.* (BS/2, s. 118) "Kadının güzelliği **aklındadır**."
- *Äyeldiñ (Qatındardıñ) şası uzun, aqılı qısqa.* (BS/2, s. 117; BS/3, s. 232) "Kadının (kadınların) saçları uzun, **aklı** kısadır."
- *Balağa bayqap söylesseñ, aqılıña köner. Bayqamay köp söylesseñ, körseter bir "öner".* (BS/2, s. 246) "Çocuğunla dikkatli konuşursan **aklına** meyleder. Dikkat etmeden çok konuşursan bir 'hüner' gösterir."
- *Balaña bayqap söylesseñ, aqılıña köner, bayqamay köp söylegen, jurt işinde öler.* (BS/3, s. 79) "Çocuğuna dikkatli konuşursan **aklına** meyleder, dikkat etmeden çok konuşursan toplum içinde ölür."
- *Barmaqtay baqıt qara suwdı teris aynaldırğan aqıldan artıq.* (BS/2, s. 215) "Az mutluluk kara suyu tersine çeviren **akıldan** daha iyidir."

- *Basta aqıl joq bolsa, ayaqqa küş tüsedi.* (BS/2, s. 194) “Başta **akıl** yoksa ayağa zorluk düşer.”
- *Bayıǵanda barlıq adam baǵalı, qartayǵanda tek aqılmen jaǵadı.* (BS/2, s. 70) “Zengin olunca her insan kıymetli, yaşlanınca sadece **akılla** yararlı olur.”
- *Baylıqtıñ tübi – baqıldıq, aqıldıñ tübi – qazına.* (BS/2, s. 215) “Zenginliğin dibi cimrilik, **akılın** dibi hazine.”
- *Biýdaydın kewdesin kötergeni, daqılı joqtıǵı, jigittiñ kewdesin kötergeni – aqılı joqtıǵı.* (BS/2, s. 150) “Buğdayın gövdesini doğrultması tahılının yokluğu, yiğidin gövdesini doğrultması **akılının** yokluğudur.”
- *Bilim – qonaq, aqıl – qoja.* (BS/2, s. 195) “Bilim konuk, **akıl** ev sahibidir.”
- *Bilimsizdiñ bilgeni: “özim tolıq bilem” der, “öz aqılummen jürem” der.* (BS/2, s. 150) “Cahilin bilmişi: ‘Kendim yeterince biliyorum.’ der, ‘Kendi **akımla** yaşarım.’ der.”
- *Bir jüz elüw tarawdan turatın aqıl oqıp berseñ de, aqumaqqa oynısq körinedi.* (BS/3, s. 108) “Yüz elli bölümden oluşan **aklı** okuyabilsen de ahmağa oyuncak görünür.”
- *Biýdiñ aytqan söziniñ bari keñes, kisi aqılı kisige aqıl emes. Tünde urı xalıqtıñ malın jese, erteñ jiyin-toyǵa tipti kirmes.* (BS/3, s. 92) “Beyin söylediği sözün hepsi öğüt, birinin **aklı** başkasına **akıl** değildir. Geceleri hırsız halkın hayvanını yese ertesi gün eğlenceye hiç girmez.”
- *Bolat kezdik qap tübinde jatpaydı, aqılı joq jamandı egeylep tursan, batpaydı.* (BS/3, s. 94) “Çelik süngü çuval dibinde durmaz, **aklı** olmayan kötüyü bileyleyip dursan batmaz.”
- *Boydaqtıñ aqılı eki közinde.* (BS/2, s. 70) “Bekarın **aklı** iki gözündedir.”
- *Boyıñ qıysıq bolsa da, aqılıñ tüzüw bolsın.* (BS/3, s. 93) “Boyun eğri olsa da **akılın** düz olsun.”
- *Boyınıñ uzunun qayteyin, aqılı qısqa bolsa.* (BS/2, s. 194) “Boyunun uzunluğunu ne yapayım, **aklı** kısa ise.”
- *Burıñǵı xannıñ biyliği jürmes, keyingi xannıñ aqılı jürmes.* (BS/3, s. 99) “Önceki hanın hakimiyeti sürmez, sonraki hanın **aklı** çalışmaz.”
- *Dariyyanı teris aǵızǵan aqıldan barmaqtaý baq ilgeri.* (BS/2, s. 218) “Irmağı ters akıldan ise parmak kadar şans daha iyidir.”
- *Dawdı aqıl jeñedi, jawdı batır jeñedi.* (BS/2, s. 312) “Tartışmayı **akıl** yener, düşmanı yiğit yener.”
- *Däri şöpten, aqıl köpten.* (BS/2, s. 219) “İlaç ottan, **akıl** halktan (çıkar).”
- *Dostı köpti jaw almaydı, aqılı köpti daw almaydı.* (BS/2, s. 316) “Dostu çok olanı düşman yenemez, **aklı** çok olan tartışmayı kaybedemez.”
- *El köşedi dep otınıñdı tawıspa, jaw keldi dep aqılıñdı tawıspa.* (BS/3, s. 128) “Halk geçer diye odununu tüketme, düşman geldi diye **akılını** tüketme.”
- *Erdiñ körki aqıl, aqıldıñ körki sabır.* (BS/2, s. 219) “Erkeğim süsü **akıl**, **akılın** süsü sabır.”
- *Eserdiñ aqılı tüsten keyin keldi.* (BS/2, s. 153) “Delinin **aklı** öğleden sonra başına gelir.”
- *Ǵılım aqılǵa qanat bitirer.* (BS/2, s. 197) “İlim **akla** kanat takar.”

• *Çilimniñ başı – aqıl, aqıldıñ başı – tözimdilik.* (BS/2, s. 197) "İlmin başı **akıl**, **aklın** başı sabırdır."

• *Xanda qırıq kisiniñ aqılı bar, qasqırda qırıq kisiniñ jüregi var, bir kisiniñ küşi bar.* (BS/3, s. 343) "Handa kırk kişinin **aklı** var, kurtta kırk kişinin yüreği var, bir kişinin gücü var."

• *İlim – bulaq, aqıl jağalay bitken quraq.* (BS/2, s. 206) "İlim nehir, **akıl** etrafında yetişen kamıştır."

• *Jaqsınıñ aytqan aqılı – alwa, şeker, balmen teñ.* (BS/2, s. 83) "İyinin verdiği **akıl**, helva, şeker, bala denktir."

• *Jaqsınıñ sözi aqıl şaqıradı, jamannıñ sözi aşuw şaqıradı.* (BS/2, s. 249) "İyinin sözü **akıl** çağırır, kötünün sözü acı çağırır."

• *Jalqawğa дәwlet üşin uyqı berer, jamanga aqıl üşin külki berer.* (BS/2, s. 89) "Tembele zenginlik yerine uyku verir, kötüyeye **akıl** yerine alay verir."

• *Jamannıñ aqlı közinde.* (BS/3, s. 165) "Kötü insanın akılı gözündedir."

• *Jamannıñ aqılı tüsten keyin, jaqsınıñ qadiri isten keyin.* (BS/2, s. 154) "Kötünün **aklı** öğleden sonra (çalışır), iyinin kadiri işten sonra (anlaşılır)."

• *Janjaldıñ şoğı kızarsa, aqıldıñ suwın sep.* (BS/3, s. 166) "Kargaşanın közü kızarsa **aklın** suyunu serp."

• *Jası jetse de, aqılı jas adam bar, öz aqlı özine jaw bolatın nadan bar.* (BS/3, s. 171) "Yaşı büyük olsa da **aklı** küçük insan var, kendi akılı kendine düşman olan cahil var."

• *Jaw aqlın tıñdawğa boladı, aluwğa bolmaydı.* (BS/3, s. 173) "Düşmanın **fikrini** dinleyebilirsin, alamazsın."

• *Jaw joqta batır köp, daw joqta aqıl köp.* (BS/2, s. 221) "Düşman yokken yiğit çok, tartışma yokken **akıl** çok."

• *Jılı-jılı söyleseñ, jılan ininen şığadı. Ura-ura söyleseñ, aqıl esten şığadı.* (BS/3, s. 185) "Tatlı tatlı söylersen yılan yuvasından çıkar. Sert sert söylersen **akıl** baştan çıkar."

• *Qalpağına qarap qarsı alsan, aqlına qaray attandır.* (BS/2, s. 181) "Kalpağına bakıp karşılırsan **aklına** göre yolcu et."

• *Qapiyada qatın aqıl tabadı.* (BS/2, s. 136) "Beklenmedik anda kadın çözüm bulur."

• *Qarañğıda jariq, qıyındıqta aqıl kerek.* (BS/2, s. 181) "Karanlıkta ışık, zorlukta **akıl** gerek."

• *Qatınğa sırınıdı aytpa, aqlıña kelmey nanba.* (BS/3, s. 231) "Kadına sırrını söyleme, **aklına** gelmeden inanma."

• *Qayrat qosşı, aqıl başşı.* (BS/2, s. 227) "Gayret yardımcı, **akıl** yöneticidir."

• *Qazaqtıñ aqılı közinde, qasiyeti sözinde.* (BS/2, s. 49) "Kazak'ın **aklı** gözünde, haysiyeti sözündedir."

• *Qırıq jasında ädep pen aqılı bolmağan adam – adam emes.* (BS/3, s. 251) "Kırk yaşında edebi ve **aklı** olmayan insan, insan değildir."

• *Qız aqıldı eskermes, ana ülgisin körmese, ul jarılqap as bermes, äke ülgisin körmese.* (BS/3, s. 248) "Kız **aklına** dikkat etmez anne örneğini görmese, oğlan dua edip yemek vermez baba örneğini görmese."

• *Qoy asığı demeñiz, qoluña jaqsa, saqa tut, jası kişi demeñiz, aqılı assa, ağa tut.* (BS/2, s. 140) “Koyunun aşık kemiği deme, elin sürsen saka² kabul et, yaşı küçük deme, **aklı** fazlaysa ağabey kabul et.”

• *Kemel aqıl joq bolsa, tiliñdi tıy.* (BS/3, s. 194) “Kâmil **akıl** yok olsa dilini tut.”

• *Kerekti jerinde ğana söylegen – maqul, orinsız jerde söylemegen – aqıl.* (BS/3, s. 195) “Gerekli yerde konuşan haklıdır, yersiz yere konuşmayan **akıldır.**”

• *Kisi aqılın bay bolğansa, öz aqılınmen jarlı bol.* (BS/2, s. 157) “Başkasının **aklıyla** zengin oluncaya kadar kendi **aklıyla** yoksul ol.”

• *Kisi aqılın tıñdap al, tañdap-talğap, taldap al.* (BS/2, s. 200) “Kişinin **aklını** dinleyerek al, seçerek, analiz ederek al.”

• *Kiyimine qarap qarısı aladı, aqılına qarap şıǵarıp saladı.* (BS/2, s. 295) “Giyimine göre karşılar, **aklına** göre yolcu eder.”

• *Kisiğe japa qılğan, sen opa qıl: ‘Juwmaydı qandı qanmen’ degen aqıl.* (BS/3, s. 214) “Sana eziyet eden kişiye sen iyilik et: ‘Kanı kanla yıkamak olmaz.’ demiş **akıl.**”

• *Köp aqılı alıstı boljaydı, jalğız aqıl otbasınan ozbaydı.* (BS/2, s. 46) “Çok **akıl** uzağı tahmin eder, tek **akıl** ailesinden ileri gidemez.”

• *Köptiñ aqılı – köl, azdıñ aqılı – şöl.* (BS/2, s. 224) “Çok **akıl** göl, az **akıl** çöldür.”

• *Küşigen qus jemtikke şüyiler tez, esti kişi aqılğa iyiler tez.* (BS/3, s. 210) “Yırtıcı kuş leşe hızla saldırır, akli başında insan **akla** hızla yönelir.”

• *Maxabbattıñ burımı – aqıldıñ ayağına salınğan tusaw, saq qustarğa qurılğan tuzaq.* (BS/3, s. 256) “Aşkın cilvesi **aklın** ayağına takılan köstek, hububat kuşlara kurulan tuzaktır.”

• *Mal kedeyliginen aqıl kedeyligi jaman.* (BS/3, s. 254) “Mal fakirliğinden ise **akıl** fakirliği daha kötüdür.”

• *Maldan ayrılmañ da aqılınnan ayrılma.* (BS/3, s. 255) “Malını kaybetmen de **aklını** kaybetme.”

• *Maldan jarlı qılmañ qıl, aqıldan jarlı qılma.* (BS/2, s. 201) “Maldan fakir olursan ol, **akıldan** fakir olma.”

• *Malğa jarlılıq – jarlılıq, aqılğa jarlılıq – sorlılıq.* (BS/2, s. 201) “Malca fakirlik, fakirliktir, **akılca** fakirlik, musibettir.”

• *Mañdaynıñmen qar tesersiñ, aqılınmen jar tesersiñ.* (BS/2, s. 201) “Alınla kar delersin, aklınla uçurum delersin.”

• *Mas adamda aqıl joq.* (BS/3, s. 256) “Sarhoş insanda **akıl** yoktur.”

• *Orta aqıl ortadan şıǵarmas, artıq aqıl payda bermeydi.* (BS/3, s. 265) “Vasat **akıl** ortadan çıkmaz, fazla **akıl** fayda sağlamaz.”

• *Oy aqıldan jüyrük emes.* (BS/2, s. 201) Düşünce **akıldan** hızlı değildir.”

• *Oydnıñ tübi – teren, aqıldıñ tübi – eren.* (BS/2, s. 201) “Düşüncenin dibi derin, **aklın** dibi fevkaladedir.”

² saka: madeni para.

- Öz **aqılım** – **aqıl-aq**, kişi **aqılı** – **şoqıraq**. (BS/2, s. 202) “Kendi **aklım akıl**, başkasının **aklı** dörtnaladır.”
- Öz **aqılñ** öziñe, özen men samarday. Kisi **aqılı** kisen menen tusawday. (BS/3, s. 269) “Kendi aklın kendine, ırmak ve kap gibidir. İnsan akli zincir ve köstek gibidir.”
- Öz **aqılın** şamalağan qor bolmas. (BS/2, s. 202) “Kendi **aklıyla** yorum yapan ziyan olmaz.”
- Payda keler **aqıl**, bilim jolınan, zerdeli men taza adamnıñ qolınan. (BS/3, s. 282) “Fayda gelecek **akıl**, bilim yolundan, akıllı ve temiz insanın elinden.”
- Şarap **aqılñdı** qoymaydı, baylığındı tonaydı. (BS/2, s. 206) “Şarap **aklını** bırakmaz, zenginliğini yağmalar.”
- Şarap degen bilim men **aqılğa** jaw, şaraptın şatağı sol – urıs pen daw. (BS/3, s. 346) “Şarap, bilim ve **akla** düşmandır, şarabın karmaşıklığı şu: savaş ve tartışmadır.”
- Tañdağan tazğa joliğadı, **aqılı** azğa joliğadı. (BS/2, s. 107) “Seçici olan kele rastlar, **aklı** az olana rastlar.”
- Tentektin **aqılı** tüsten keyin keledi (kirer). (BS/2, s. 107,169) “Yaramazın **aklı** öğleden sonra gelir.”
- Tıñdap jürip tolar **aqıl** dorbası, köp söylese, uşar erdin qor bası, tıñday bilse, qanar qulaq qurışı, köp söylese, qaşar adam ırısı. (BS/3, s. 327) “Dinlerken dolar **akıl** torbası, çok konuşsa uçar adamın zavallı başı, dinleyebilse silinir kulağının pası, çok konuşsa kaçır insanın bereketi.”
- Til – **aqıldın** ölçemi. (BS/2, s. 261) “Dil, **aklın** ölçüsüdür.”
- Til süyeksiz, **aqıl** tüpsiz. (BS/2, s. 260) “Dil kemiksiz, **akıl** dipsizdir.”
- Ülken deseñ, tüyege jügin, saqalı deseñ, tekege jügin, **aqıl** izdeseñ adamğa jügin. (BS/2, s. 437) “Büyük desen deveye müracaat et, sakallı desen tekeye müracaat et, **akıl** arasan insana müracaat et.”
- Üyrenedi adam, bilim artadı, **aqıl** tübi tım tereñge tartadı. (BS/3, s. 339) “İnsan öğrenir, bilim artar, **aklın** dibi çok derine sürüklenir.”

5.2. **aqıl al-** “akıl almak”

- **Aqıl alsañ** azbassıñ, köpti körgen köneden. (BS/2, s. 68) “Halkı tanıyan yaşlıdan **akıl alırsan** yolunu şaşırmasın.”
- Menen, ulım, **aqıl alıp** jaqsılıqqa jaratqın, elde bilgir, ulıq bolsan, öner-bilim taratqın. (BS/3, s. 257) “Oğlum benden **akıl alıp** hayır yap, ülkede bilge ve büyük bir insan isen sanat ve bilgiyi yay.”

5.3. **aqıl ayt-** “akıl vermek, yol göstermek, istişare etmek”

- **Aqıl aytsañ**, maqul ayt. (BS/2, s. 111) “**Akıl verisen** mantıklı konuş.”
- Jamanğa **aqıl aytsañ**, **aqıldı tappas** jawap qaytaradı. (BS/2, s. 88) “Kötüye **akıl versen** çözüm olmayan cevap verir.”
- Jamanğa **aqıl aytsañ**, “aldaydı” der, jaman atpen suw keşseñ, “jaldaydı” der. (BS/2, s. 87) “Kötüye **akıl versen** “Aldatıyor.” der, kötü atla su geçsen “Yüzüyor.” der.”

5.4. *aqıl ber-* “akıl vermek, yol göstermek, istişare etmek”

• *Oquw bilim beredi, aqıl bermeydi.* (BS/2, s. 202) “Okumak bilim verir, **akıl vermez.**”

5.5. *aqıl bol-* “doğru olmak, akıllı olmak”

• *Aşuwluda aqıl bolmas, aqıl köp bolsa, aşuw neter.* (BS/3, s. 62) “Sinirli kişi **akıllı olmaz**, akıl çok olsa öfke ne yapar?”

• *Jaw töngende batır bol, daw töngende aqıl bol.* (BS/2, s. 323) “Düşman bastırduğunda kahraman ol, tartışma alevlendiğinde **akıllı ol.**”

• *Kiside aqıl bolmasa, köz degeniñ qur äynek.* (BS/2, s. 224) “İnsanda **akıl** yoksa göz dediğin boş bir camdır.”

5.6. *aqıl qos-* “akıl vermek, yol göstermek, istişare etmek”

• *Aqıldimen söylesseñ, aqılıña aqıl qosılar.* (BS/2, s. 243) “Akıllıyla konuşsan aklına **yol gösterir.**”

• *Aşuw – duşpan (käpir), aqıl – dos, aqılıña aqıl qos.* (BS/2, s. 192; BS/3, s. 61) “Öfke düşman (kafir), akıl dost, aklına **yol göster.**”

• *Basıña is tüskende qasıñnan tabılğan dos – dos Onday dostı ärqaşan qoldap, aqılıña aqıl qos.* (BS/2, s. 311) “Başına iş geldiğinde yanında bulunan dost, dosttur. Öyle dostu her zaman destekleyip aklına **yol göster.**”

• *Dosiña qurmet körset, alıs joldan tos, aqılıña aqıl qos.* (BS/2, s. 313) “Dostuna saygı göster, uzak yoldan karşıla, aklına **yol göster.**”

5.7. *aqıl sura-* “akıl istemek, tavsiye istemek”

• *Alpısqa kelgennen aqıl sura.* (BS/2, s. 65) “Altmışa gelenden **tavsiye iste.**”

• *Bas ayaqтан aqıl suramaydı.* (BS/2, s. 215) “Baş ayaktan **akıl istemez.**”

• *Bir jas ülkennen aqıl sura.* (BS/2, s. 194) “Bir yaş büyükten **akıl iste.**”

• *Bir kün qarnı aşqannan qırıq kün aqıl surama.* (BS/2, s. 33) “Bir gün karnı acıkandan kırk gün **tavsiye isteme.**”

• *Burın tuwğannan aqıl sura, burın qonğannan qonıs sura.* (BS/2, s. 70,176) “Önce doğandan **akıl iste**, önce konaklayandan mekân sor.”

• *Jüyrikten aqıl surasañ, artıñnan jeter quwğanday. Äkimnen aqıl surasañ, aldı-artıñdı buwğanday.* (BS/3, s. 182) “Koşucudan **tavsiye istersen** ardından yetişir kovalanıyormuşsun gibi. Validen **tavsiye istersen** etrafına huzur vermez.”

• *Qalağa barğannan üş küñge şeyin aqıl surama.* “Şehre gidenden üç güne kadar **tavsiye isteme.**”

• *Köp jasağannan aqıl surama, köp körgennen aqıl sura.* (BS/2, s. 199) “Çok yaşayandan **akıl isteme**, çok görenden **akıl iste.**”

• *Öziñnen bir köylek burın tozdırğannan aqıl sura.* (BS/2, s. 183) “Kendinden yaşı büyük olandan **akıl iste.**”

5.8. *aqıl tap-* "çare bulmak, bir yolunu bulmak, akıl etmek"

- *Aqıl tappay amal joq, atqış buzbaytın qamal joq.* (BS/2, s. 188) "Akıl etmekden başka çare yok, nişancının bozamayacağı kale yok."

5.9. *aqıl üyret-* "akıllıca tavsiye vermek"

- *Tuwmıstınan jamanğa aqıl üyretip bolmaydı, tuwğannan adasqandı şaqırıp bolmaydı.* (BS/2, s. 143) "Doğası gereği kötü olana akıllıca tavsiye verilmez, akrabadan uzaklaşan çağrılmaz."

5.10. *aqılı tol-* "aklı ermek, yaşını başını almak"

- *Közi joq, qulağı sawdıñ aqılı toladı, qulağı joq, közi sawdıñ aqılı soladı.* (BS/2, s. 95) "Gözü kör, kulağı sağlam olanın akli erer, kulağı sağır, gözü sağlam olanın akli tükenir."

5.11. *aqılı awıs-* "aklı karışmak, aklını yitirmek"

- *aqıl awıladı, ırıs juğıladı.* (BS/2, s. 188) "Akıl yiter, servet yakınlaşır."

5.12. *aqılınan tan-* "1. aklını kaybetmek, bunamak; 2. Ne yapacağını şaşırarak"

- *Jaqsı qartaysa da, aqılınan tanbas, jaqsı at qartaysa da, jürisinen tanbas.* (BS/2, s. 80) "İyi yaşlansa da ne yapacağını şaşırılmaz, iyi at yaşlansa da yürümekten vazgeçmez."

5.13. *aqıl-keñes* "öğüt"

- *Aqıl-keñes – ämir emes.* (BS/2, s. 172) "Öğüt, emir değildir."
- *Aqıl-keñes bergenge qızmet qil.* (BS/3, s. 30) "Öğüt verene hizmet et."
- *Aqıl-keñes tıñdamağan adam ärdayım maşaaqatqa tüsedı.* (BS/3, s. 30) "Öğüt dinlemeyen insan her zaman zorluk çeker."

5.14. *aqıl-oy* "düşünce"

- *Aqıl-oy men bilim – är adamnıñ säwleti.* (BS/3, s. 30) "Düşünce ve bilim her insanın gücüdür."

5.15. *aqıldı* "akıllı"

- *Adal is isteseñ, adal bop ösesiñ, aqıldı is istesen, ömiriñe qut, qıyın is bitirseñ, ömir boyı qorıqpaysıñ.* (BS/3, s. 13) "Hayatta, adil iş yaparsan dürüstlük, akıllı işi yaparsan bereket, zor işi yaparsan cesaret kazanırsın."

- *Ağadan ini aqıldı bolsa, üç jası ülken boladı.* (BS/2, s. 207) "Ağabeyden erkek kardeş akıllı olsa üç yaş büyük olur."

- *Aq Edildiñ özi bolmasaq ta, bulağımız, aqıldı bastıñ özi bolmasaq ta, qulağımız.* (BS/2, s. 188) "Ak İdil olamasak da kaynağıyız, akıllı baş olamasak da kulağıyız."

- *Aqıldı adam ardaqtı.* (BS/2, s. 209) "Akıllı insan değerlidir."

- *Aqıldı adam aytqızbay biledi, aq suñqar qaqqızbay iledi.* (BS/2, s. 188) "Akıllı insan söyletmeden anlar, akbaba fırsat vermeden yakalar."

- *Aqıldı adam az jeydi.* (BS/3, s. 28) "Akıllı insan az yer."

- *Aqıldı adam erinbeydi, quwattı adam sürinbeydi.* (BS/2, s. 188) "Akıllı insan erinmez, güçlü insan sürünmez."

- **Akıldı** adam nâpsisin tıya bileği. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** insan nefesine hâkim olur.”
- **Akıldı** adam ömir sürüw üşin işip-jeydi, aqımaq künde işip-jew üşin ömir süredi. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** insan yaşamak için yiyip içer, ahmak günlük yiyip içmek için yaşar.”
- **Akıldı** adam sağıñdı sındırmas, aqımaq adam jağıñdı tındırmas. (BS/2, s. 64) “**Akıllı** insan tedbiri elden bırakmaz, ahmak insan çenesini kapatmaz.”
- **Akıldı** adam sözdi ornumen aytıp, jöndi jawap kütedi. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** insan sözü yerinde söyleyip mantıklı cevap bekler.”
- **Akıldı** adamğa eki düniyede de jol aşıq. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** insana iki dünyada da yol açıktır.”
- **Akıldı** arın qorğaydı, nadan qolda barın qorğaydı. (BS/2, s. 64) “**Akıllı** namusunu korur, cahil eldeki malını korur.”
- **Akıldı** başıñ bolsa, eldiñ aldı bolarsıñ, aqılsız başıñ bolsa, eldiñ azı bolarsıñ. (BS/2, s. 24) “**Akıllı** liderin olsa ileri giden halk olursun, akılsız liderin olsa güçsüz halk olursun.”
- **Akıldı** boluw sarañğa da jarasadı. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** olmak cimriye de yakışır.”
- **Akıldı** dep aytsa bolar, aytpay bilse, jomart dep aytsa bolar, suramay berse. (BS/2, s. 149) “**Akıllı** denilir söylenmeden bilse cömert denilir istenmeden verse.”
- **Akıldı** duşpan tentek dostan artıq. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** düşman budala dosttan daha iyidir.”
- **Akıldı** er adamnan ayıp izdemeydi, öner izdeydi. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** erkek insanda ayıp aramaz, sanat arar.”
- **Akıldı** er är adamnuñ köñilin awlar, küyzelip künde küñşil joqtı dawlar. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** erkek her insanın gönlünü almaya çalışır, her gün yıkıcı bir şekilde kıskançlık tartışmaları yapmaz.”
- **Akıldı** erdiñ işinde, altın erli at jatar. (BS/2, s. 189) “**Akıllı** erkeğin gönlünde altın eyerli at yatar.”
- **Akıldı** erdin közin aqşa baylaydı, qıl tuzaqta qus qulqının oylaydı. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** erkeğin gözünü para boyar, kıl tuzakta kuş menfaatini düşünür.”
- **Akıldı** isine senedi, aqımaq tüsine senedi. (BS/2, s. 64) “**Akıllı** işine güvenir, ahmak rüyasına güvenir.”
- **Akıldı** isti asıgıp oylanbaydı, işegiñ köp jügirseñ maylanbaydı. (BS/3, s. 29) “**Akıllı** işi aceleyle düşünmez, bağırsağın çok koşsan yağlanmaz.”
- **Akıldı** jaw aqımaq tuwısuñnan artıq. (BS/2, s. 116) “**Akıllı** düşman ahmak akrabadan daha iyidir.”
- **Akıldı** qariya – ağındı (ağıp jatqan) dariyya. (BS/2, s. 68; BS/7, s. 207) “**Akıllı** ihtiyar, akan nehirdir.”
- **Akıldı** qasıñnan qorıqpa, jarımes dosıñnan qorıq. (BS/2, s. 173) “**Akıllı** düşmanından korkma, budala dostundan kork.”
- **Akıldı** qızğa ana köp, ayawlı janğa pana köp. (BS/2, s. 187) “**Akıllı** kıza anne çok, değerli kişiye korunak çok.”
- **Akıldı** kisi az söyler. (BS/3, s. 28) “**Akıllı** insan az konuşur.”

• **Aqıldı** kisiden kisilik üyrenesiñ. (BS/3, s. 28) "**Akıllı** insandan insaniyet öğrenirsin."

• **Aqıldı** kisiniñ belgisi – az söylep, köp tındaydı. Arğımaqtıñ belgisi – az ottap, köp juwsaydı. (BS/3, s. 29) "**Akıllı** insan, az konuşup çok dinler. Asil at, az otlayıp çok dinlenir."

• **Aqıldı** kisiniñ isi de **aqıldı**, biliksiz kisiniñ "**biliksiz**" degen atı da bilğanış. (BS/3, s. 29) "**Akıllı** insanın işi de **akıllı**, bilgisiz insanın "**bilgisiz**" ismi de kirlidir."

• **Aqıldı** körşi – töriñ, aqımaq körşi – köriñ. (BS/2, s. 24) "**Akıllı** komşu baş köşen, ahmak komşu mezarındır"

• **Aqıldı** körşiñ – sayañ, aqımaq körşi – şayan. (BS/2, s. 24) "**Akıllı** komşun gölgen, ahmak komşu akreptir."

• **Aqıldı** qanşa qarañğı bolsa da, alıstı köredi, aqımaq aqır zaman bolsa da, mäs bop jüredi. (BS/3, s. 29) "**Akıllı** ne kadar karanlık olsa da uzağı görür, ahmak dünyanın sonu da olsa eğlenerek yaşar."

• **Aqıldı** qazı da keyde añğal şeşim aytadı, aqılsız bala da keyde oynap atıp tiygizedi. (BS/3, s. 29) "**Akıllı** kadı da bazen dikkatsiz karar verir, akılsız çocuk da bazen oynarken atıp vurur."

• **Aqıldı** qomağay astına qarar, aqılsız qomağay üstine qarar. (BS/3, s. 29) "**Akıllı** açgözlü altına bakar, akılsız açgözlü yukarı bakar."

• **Aqıldı** maqtansa, isti tındırar, aqımaq maqtansa, tisin sındırar. (BS/2 189) "**Akıllı** övünürse işi bitirir, ahmak övünürse dişini kırar."

• **Aqıldı** ornimen söyler de, jawabın küter. (BS/3, s. 29) "**Akıllı** yerinde konuşur ve cevabını bekler."

• **Aqıldı** oy oylağanşa, tentek isin bitirer. (BS/3, s. 29) "**Akıllı** düşününceye kadar budala işini bitirir."

• **Aqıldı** oylağanşa, tentek isin bitirer. (BS/2, s. 64) "**Akıllı** düşününceye kadar aptal işini bitirir."

• **Aqıldı** söz qısqa keler, naqıldı söz nusqa keler. (BS/2, s. 243) "**Akıllı** söz kısa olur, ögütlü söz nüsha olur."

• **Aqıldı** üşin düniye tolğan tikenek, bassañ, kirer ayağıña, bayqa tek! (BS/3, s. 29) "**Akıllı** için dünya dikenlerle doludur, bassan girer ayağına, sadece fark et!"

• **Aqıldı** üyrenüwge qumar, aqımaq üyretüwge qumar. (BS/2, s. 188) "**Akıllı** öğrenmeye hevesli, ahmak öğretmeye heveslidir."

• **Aqıldığa** aytsa, biledi, aqımaqqa aytsa, küledi. (BS/2, s. 189) "**Akıllıya** söylese bilir, ahmağa söylese güler."

• **Aqıldığa** işaret, aqımaqqa toppaq (tayaq). (BS/2, s. 189; BS/3, s. 29) "**Akıllıya** işaret, ahmağa tokmak (değnek)."

• **Aqıldımın** otıruw – aqımaqqa jaza, aqımaqpen otıruw – aqıldığa tozaqtan jaman qaza. (BS, s. 3, 30) "**Akıllıyla** oturmak ahmağa ceza, ahmakla oturmak akıllıya cehennemden beter ölümdür."

• **Aqıldını** bilim ustamdı qıladı. (BS/3, s. 30) "**Akıllıyı** bilim ağırbaşlı yapar."

• *Aqıldını izdegenniñ özi – nağız aqıldı, bilimdini izdegenniñ özi – nağız bilimdi.* (BS/3, s. 29) “Asıl akıllı akli arayandır, asıl bilgili ilmi arayandır.”

• *Aqıldınıñ aldımın jür, aqımaqtıñ artımın jür.* (BS/2, s. 189) “**Akıllının** önünde, ahmağın ardından yürü.”

• *Aqıldınıñ sözi qısqa, ayta qalsa – nusqa.* (BS/2, s. 189) “**Akıllının** sözü kısa, söyleyiverse nüshadır.”

• *Aqımaq äkimniñ aylanasında jaramsaqtar otıradı. Aqıldı äkimniñ aylanasında aqıldı adamdar otıradı.* (BS/3, s. 31) “Ahmak valinin çevresinde dalkavuklar oturur. **Akıllı** valinin çevresinde **akıllı** insanlar oturur.”

• *Aqımaq dostan aqıldı duşpan (qasıñ) artıq.* (BS/2, s. 306; BS/3, s. 31) “Ahmak dosttan **akıllı** düşman daha iyidir.”

• *Aqımaq köp surar, aqıldı az berer.* (BS/2, s. 345) “Ahmak çok ister, **akıllı** az verir.”

• *Aqımaq oybay salar, aqıldı oyğa salar.* (BS/2, s. 188) “Ahmak çığlık atar, **akıllı** düşünceye salar.”

• *Aqımaqqa aytqan söz, ağıp jatqan suwmen teñ, aqıldığa aytqan söz, qolğa ustağan tuwmen teñ.* (BS/2, s. 190) “Ahmağa söylenen söz akıp giden suya denktir; **akıllıya** söylenen söz elde tutulan tuğa denktir.”

• *Aqımaqpen toyğa barğanşa, aqıldımın birge tas tası.* (BS/2, s. 172) “Ahmakla düğüne gidinceye kadar **akıllıyla** birlikte taş taş.”

• *Aqımaqtıñ aklı bileğinde, aqıldınıñ aklı jüreginde.* (BS/2, s. 191) “Ahmağın akli bileğinde, **akıllının** akli yüreğindedir.”

• *Aqşa aqıldı adamniñ da közin tundıradı, aşközdik uşqan qustı da torğa tüsiredi.* (BS/3, s. 26) “Para **akıllı** insanın da gözünü açar, açgözlülük uçan kuşu da ağa düşürür.”

• *Alğan qatın aqıldı, izgi bolsa, ol erine jan bolar. Aqımaq, jawız bolsa, qur jumusqa jar bolar.* (BS/1, s. 33) “Aldığın kadın akıllı, hayırlı ise o kocasına can olur, ahmak rezil ise boş işe yar olur.”

• *Asıqqan – aqıldınıñ isi emes, jügirgenniñ işegi kögermeydi.* (BS/3, s. 46) “Acele **akıllının** işi değildir, acele eden yolda kalır.”

• *Asıqqan isin bitirmes, aqıldı er atın jitirmes.* (BS/2, s. 147) “Acele eden kişi işini bitirmez, **akıllı** erkek atını yitirmez.”

• *Ata-ananıñ aklı sayrap jatqan jolmen teñ. Aqıldınıñ aklı sarqılmaytın kölmen teñ.* (BS/2, s. 192) “Anne babanın akli iyi bilinen yola denktir. **Akıllı** insanın akli tükenmeyen göle denktir.”

• *Äkim aqıldı, dana bolsa, töñirekke bas bolar. Aqımaq jawız bolsa, töñirekke qas bolar.* (BS/3, s. 66) “Vali **akıllı**, bilge ise çevresine baş olur. Ahmak zalim ise çevresine düşman olur.”

• *Ärbir adam aqıldı bola bermeydi, jat pen jaqın birdey bola bermeydi.* (BS/3, s. 69) “Her insan **akıllı** olamaz, yabancı ile yakın aynı olamaz.”

• *Bilimdiden aql şıǵar, aqıldı qarttan naql şıǵar.* (BS/2, s. 197) “Bilgileden akıl çıkar, **akıllı** ihtiyardan öğüt çıkar.”

• Bir **aqıldı** kişi aytıptı: "bir aqşa jüz elüw batpan qara küşten äldeqayda paydalı." (BS/3, s. 107) "Bir **akıllı** insan söylemiş: 'Bir para yüz elli batman³ kaba kuvvetten daha faydalıdır.'"

• Bir **aqıldı** muñ paleden qutqaradı. (BS/2, s. 151) "Bir **akıllı** bin beladan kurtarır."

• Bir jas jigit aytıptı: "Uzun boylı aqımaqtan, qısqa boylı **aqıldı** artıq." (BS/3, s. 108) "Bir genç delikanlı söylemiş: 'Uzun boylu ahmaktan, kısa boylu **akıllı** yeğdir.'"

• Bir tentek bir **aqıldı** talassa, atısqañ jawday bolar. Eki tentek dawlassa, sap-sawday bolar. Eki suñqar talassa, bir qarğağa jem tüser. (BS/1, s. 110) "Bir aptal **akıllı** ile tartışsa vuruşan düşman gibi olur. İki aptal kavga etse sapasağlam olur. İki şahin tartışsa bir kargaya yem olur."

• Dostıñ aqımağınan da duşpanıñ **aqıldısı** jaqsı. (BS/2, s. 316) "Dostun ahmağından ise düşmanın **akıllısı** iyidir."

• Eki **aqıldı** adamıñ arasınan urıs şıqpaydı. (BS/3, s. 125) "İki **akıllı** insanın arasında kavga çıkmaz."

• Eki tentek qosılsa, dawday bolar, eki **aqıldı** qosılsa, tawday bolar. (BS/2, s. 198) "İki aptal bir araya gelse çatışma olur, iki **akıllı** bir araya gelse dağ gibi olur."

• Köp aqımaqtıñ ağası bolğansa, bir **aqıldınıñ** inisi bol. (BS/2, s. 199) "Çok aptalın başında olmaktansa bir **akıllının** peşinde ol."

• Köp söz qulaqqa jaqpaydı, **aqıldı** adam az söyleydi. (BS/3, s. 202) "Çok söz hoş gitmez, **akıllı** insan az konuşur."

• Köp suramasa (suranbasa), az bermes, aqımaq köp (mol) surar, **aqıldı** az berer. (BS/3, s. 202; BS/3, s. 203) "Çok istemezse az vermez, ahmak çok ister, **akıllı** az verir."

• Köriktini suluw de, **aqıldını** aruw de. (BS/2, s. 225) "Gösterişliye güzel de **akıllıya** dilber de."

• Qılıştıñ jüzin judırıqtaw – **aqıldı** kisiniñ isi emes. (BS/3, s. 251) "Kılıcın yüzünü yumruklamak **akıllı** insanın işi değil."

• Quday bereyin dese, aqımaqtıñ da tilegin beredi, **aqıldınıñ** da tilegin beredi. (BS/3, s. 240) "Allah vereyim derse ahmağın da dileğini yerine getirir, **akıllının** da dileğini yerine getirir."

• Nadan tilin bezese, **aqıldı** añırıp qaladı. (BS/3, s. 261) "Cahil dilini bezese **akıllı** şasırp kalır."

• Ottı söndirip, qozasın qaldırma, julandı öltirip, balasın aşırma, ol – **aqıldı** kisiniñ isi emes. (BS/3, s. 267) "Ateşi söndürüp közünü fırlatma, yılanı öldürüp yavrusunu besleme, o **akıllı** insanın işi değildir."

• Pişeni örtenbegenniñ bəri **aqıldı**. (BS/2, s. 235) "Saman yakmayan herkes **akıllıdır**."

• Sawdada artıq suramasañ, az bermes, aqımaq köp surasa da, **aqıldı** az berer. (BS/3, s. 291) "Ticarette daha fazlasını istemezsen az vermez, ahmak çok istese de **akıllı** az verir."

• Söylegen kişi aqımaq bolsa, tıñdağan kişi **aqıldı** bolsın. (BS/2, s. 234) "Söyleyen kişi ahmak ise dinleyen kişi **akıllı** olsun."

³ Ağırlık ölçüsü birimi.

• *Tübi bayansız isten aqıldı adam saqtanar bolar.* (BS/3, s. 324) “**Akıllı** insan sonu belirsiz işleri yapmamaya dikkat eder.”

5.16. *aqıldılıq* “**akıllılık**”

• *Basqanıñ aqıldılığın kündew – öziniñ aqılsızdığın bilmew.* (BS/2, s. 215) “Başkasının **akıllılığını** kıskanmak, kendinin akılsızlığını bilmektir.”

• *Aqıldılıq jaqsı atqa qaldıruwdı tileydi.* (BS/3, s. 30) “**Akıllılık** iyi isim bırakmayı ister.”

5.17. *aqılsız* “**akılsız**”

• *Aqıldı adam batqan–aq, aqılsız adam sasqalaq.* (BS/2, s. 147) “Akıllı insan düşünene kadar **akılsız** insan acele eder.”

• *Aqıldı awıl aymaqtı kelistirer, aqılsız keristirer.* (BS/7, s. 196) “Akıllı bir köy bölgeyi uzlaştırır, **akılsız** kavga ettirir.”

• *Aqıldı qız bilimge jüginer, aqılsız qız sözge iliger.* (BS/2, s. 64) “Akıllı kız bilgiye koşar, **akılsız** kız söze koşar.”

• *Aqıldığa jaqındas, aqılsızdan basındı alıp qaş.* (BS/2, s. 189) “Akıllıya yakınlaş, **akılsızdan** başını alıp kaç.”

• *Aqıldığa söz aytsañ, tolısa tüser aqılı. Aqılsızğa söz aytsañ, sol küyi qalar aqırı.* (BS/3, s. 30) “Akıllıya söz söyleyen büyür akılı. **Akılsıza** söz söyleyen aynı hâliyle kalır sonunda.”

• *Aqıldığa söz erer, aqılsızğa böz erer.* (BS/3, s. 30) “Akıllıyı söz takip eder, **akılsızı** kefen takip eder.”

• *Aqıldını alısım deme, aqılsızdı jaqınım deme.* (BS/2, s. 189) “Akıllıya uzağım deme, **akılsıza** yakınım deme.”

• *Aqılsız adam ayqaylay keledi, jan-jağın jaypay keledi. Aqıldı adam jay-jay keledi, jan-jağın bayqay keledi.* (BS/2, s. 189) “**Akılsız** insan haykırarak gelir, etrafını yok ederek gelir. Akıllı insan sakin sakin gelir, etrafını izleyerek gelir.”

• *Aqılsız adam mäwesiz ağaş sekildi.* (BS/3, s. 30) “**Akılsız** insan meyvesiz ağaç gibidir.”

• *Aqılsız adam “menmen” keler, aqıldı adam keñinen keler.* (BS/2, s. 149) “**Akılsız** adam bencil olur, akıllı adam cömert olur.”

• *Aqılsız alğanına, aqıldı bergenine quwanadı.* (BS/2, s. 173) “**Akılsız** aldığına, akıllı verdiğiine sevinir.”

• *Aqılsız bas ayaqqa damıl bermes.* (BS/2, s. 189) “**Akılsız** baş ayağa huzur vermez.”

• *Aqılsız bas ayaqqa tınım bermeydi, aqımaq ayğır sayaqqa tınım bermeydi.* (BS/2, s. 190) “Akılsız baş ayağa rahat vermez, ahmak aygır yalnız kişiye rahat vermez.”

• *Aqılsız bastı qılığı tanıtadı.* (BS/3, s. 30) “**Akılsız** başı davranışı tanıtır.”

• *Aqılsız jigit – awuzdıqsız at.* (BS/2, s. 190) “**Akılsız** yiğit, gemsiz attr.”

• *Aqılsız qart ökinişpen qartayar, esti qart qayğırmaq–aq qartayar.* (BS/3, s. 30) “**Akılsız** ihtiyar pişmanlıkla yaşlanır, akıllı ihtiyar kederlenmeden yaşlanır.”

• *Aqılsız qayrat bas jarar.* (BS/2, s. 209) “**Akılsız** gayret baş yarar.”

- **Aqılsız** kişi – *qos wıs qoqıs*. (BS/3, s. 30) "**Akılsız** insan iki avuç çöptür."
- **Aqılsız** tapqanın şaşadı, aqımaq aǵayınnan qaşadı. (BS/2, s. 64) "**Akılsız** bulduğunu dağıtır, ahmak kardeşinden kaçır."
- **Aqılsızğa** töre joq. (BS/3, s. 31) "**Akılsıza** yüksek makam yoktur."
- *Arıqtıñ sorpasında däm bolmas, aqılsızdıñ sözinde män bolmas*. (BS/2, s. 266) "Zayıf malın et suyunda tat olmaz, **akılsızın** sözünde anlam olmaz."
- *Aytuwşı aqılsız bolsa, tıñdawşı aqıldı bolsın*. (BS/2, s. 187) "Konuşmacı **akılsız** ise dinleyici akıllı olsun."
- *Älsiz adam sürinşek, aqılsız adam erinşek*. (BS/2, s. 193) "Güçsüz insan sürünür, **akılsız** insan erinir."
- *Äyel aqılsız, baqa köriksiz*. (BS/2, s. 117) "Kadın akılsız, kurbağa çirkindir."
- *Jamandı isinen, aqılsızdı sözinen tanı*. (BS/2, s. 91) "Kötüyü çalışmasından, **akılsızı** sözünden tanı."
- *Qanşa aqılsız bolsa da, jol jürgende es boladı*. (BS/3, s. 223) "Ne kadar **akılsız** olursa olsun yol giderken destek olur."
- *Qatın – aqılsız, baqa – quyırqsız*. (BS/2, s. 136) "Kadın **akılsız**, kurbağa kuyruksuzdur."
- *Nadan körgeñin bilmeydi, aqılsız ölgeñin bilmeydi*. (BS/3, s. 260) "Cahil gördüğünü bilmez, **akılsız** öldüğünü bilmez."
- *Ot otınğa, aqılsız äyel düniyege toymaydı*. (BS/2, s. 140) "Ateş oduna, **akılsız** kadın dünyaya doymaz."

5.18. **aqılsızdıq** "akılsızlık"

- *Aqımaq aqılsızdıǵın moyındamaydı*. (BS/2, s. 148) "Ahmak **akılsızlığını** kabul etmez."

5.19. **aqıldas-** "danışmak"

- *Aqıldassañ şeşersin, aqıldaspasañ kem kesersin*. (BS/2, s. 34) "**Danış**ırsan çözersin, **danışmazsan** eksik kesersin."
- *At alsan, awlıñmenen aqıldas, qatın olsan, qawıñmenen aqıldas*. (BS/3, s. 48) "At alırsan köylüne **danış**, eş alırsan kavmine **danış**."
- *At satsan, awlıñmen aqıldas, awlıñ bolmasa, börkiñmen aqıldas*. (BS/2, s. 174) "At satsan köyüne **danış**, köyün yoksa börküne **danış**."
- *At satsañ ulıñmen aqıldas*. (BS/2, s. 394) "At satarsan oǵluna **danış**."

6. Bilmeceler

6.1. Sorusunda *aqıl* sözcüğü geçen

6.1.1. *aqıl*

Aqılı bar, basi joq,

Awızı bar, denesi joq,

Qolı bar, ayağı joq.

[Qaqpan] (BS/1, s. 224)

Altı par, on eki qozi,

Jürmeydi ruqsatsız onıñ özi.

Osıǵan eki qasqır kep talasıp,

Aqılmen jeñip alar, jetse kezi.

[Doybı] (BS/1, s. 308)

Ay bolmas aydan ayǵa atwıspaǵan,

Aqılın pende bilip tawıspaǵan.

Düniyede özi jansız, ğajap eken,

Adamzat tiyip ketse, dawıstaǵan.

[Radio] (BS/1, s. 325)

Aytayın men jumbaq seksen segiz,

Şeşüwi qıyın emes eskerseñiz.

Boladı biri ötkir, bir ötpes,

Aqılı munı tapqan uşan-teñiz.

[Ay, kün] (BS/1, s. 32)

*Aytayın men jumbaq **aqıl oylap,***

Qoyıptı bir terekke düldül baylap.

Qaynaydı ar jaǵında dariyya, teñiz,

*Tapqanşa bir sasarsız **aqıl oylap.***

[Adam, til, köñil] (BS/1, s. 152)

Älemde mäne bolǵan bir báyterek,

Tört tübirek töñirekte bolsa kerek.

Sanasañ japıraǵı otız üş miñ,

*Tabarsıñ, **aqılñ** kämil bolsa zerek.*

[Muxammed payǵambar, dört şadiyyar, otız üş miñ saxaba] (BS/1, s. 276)

“**Aklı** var, başı yok,

Aǵzı var, vücudu yok,

Kolu var, ayağı yok.

[Kapan]”

“Altı çift, on iki kuzu,

Hareket etmez izin almadan kendisi.

Bu iki kurt gelip tartışıp

Akıl ile üstün gelir, zamanı gelince.

[Dama]”

“Ay olmaz aydan aya deǵışmemiş,

Akılını kul bilip tüketmemiş,

Dünyada kendi cansız ve mükemmelmiş,

İnsan oǵlu dokunsa seslenmiş.

[Radyo]”

“Söyleyeyim ben bilmece seksen sekiz,

Çözmesi zor deǵil dikkatli olursanız,

Olur biri geçer, biri geçmez,

Aklı bunu bulmuş uçsuz bucaksız.

[Ay, güneş]”

“Söyleyeyim bir bilmece **çok düşünüp,**

Bıraktı bir kavağa yarış atını bağlayıp.

Kaynardı diğerk tarafında derya, deniz,

Bulana kadar şaşırırsınız **çok düşünüp.**

[İnsan, dil, gönül]”

“Dünyada anlamı olan bir çınar,

Dört kök etrafında olsa gerek.

Saysan yaprağı otuz üç bin,

Bulursun **akılın** gerçekten zeki ise.

[Muhammed peygamber, dört halife, otuz üç bin sahabe]”

Äweden uşqan bil⁴ deydi,

Bildiñ bawırı zil deydi.

Tiriden öli şıqqan,

Aqıldıñ bolsa, bil deydi.

[Jumırtqa] (BS/1, s. 223-224)

Bar edi bir jumbağım seksen segiz,

Tabasıñ **aqılmenen** eskerseniz.

Bolğanda biri-onğa, onı-mıñğa,

Jawabın keşiktirmey jetkerseñiz.

[Esepşot] (BS/1, s. 257)

Bar eken bir maqulıq qanı qaşqan,

Saqıldap adam kelse, awzın aşqan.

Bolğanda otız omırtqa, qırıq qabırğa,

Munı tapqan adamnıñ **aqılı** asqan.

[Kiyiz üy] (BS/1, s. 161-162)

Bayqadım jan ekensin **aqılıñ** bar,

Bek şaşıp sır aytpaysın, ğapılıñ tar.

Burıñğı ötip ketken waqıttarda,

Jamıyğı neşew eken payğambarlar?

[Jüz jıyırma tört payğambar] (BS/1, s. 276)

Bir qusım (qoyım)bar qanı joq,

Qanatınıñ sanı (janı) joq.tr0

Adammenen söyleser,

Aqılı bar, janı joq.

[Kitap] (BS/1, s. 285; BS/1, s. 287)

Bir nәрse dop-domalaq **aqılı** zerek,

Qolına ustağanı ağal terek.

Beline orağanı mäsen belbew,

Awızdan şıqqan sözdi biler zerek.

(Telefon men sımı) (BS/1, s. 324)

“Havada uçan fil derler,

Filin ciğeri ağır derler.

Diriden ölü çıkmış,

Varsa **akılın** bil derler.

[Yumurta]”

“Var idi bir bilmecem seksen sekiz,

Bulursun **akılla** düşünseniz.

Artırınca biri ona, onu bine,

Cevabını geciktirmeden verirseniz.

[Abaküs]”

“Varmış bir mahluk rengi kaçmış,

Üşüyerek insan gelse ağzını açmış.

Olunca otuz omurga, kırk kaburga,

Bunu bulan insanın **aklı** aşmış.

[Keçe çadır]”

“Fark ettim can imişsin **aklı** olan,

Fazla yayıp sırrını söylemezsin, ağzın sıkı.

Çok geçmiş zamanlarda,

Toplamı kaç imiş peygamberlerin?

[Yüz yirmi dört peygamber]”

“Bir kuşum (koyunum) var kanı yok

Kanadının sayısı (canı) yok,

İnsan ile söyleşir,

Aklı var, canı yok.

[Kitap]”

“Bir şey yusuvarlak **çok akıllı**,

Elinde tuttuğu akça kavak.

Beline sardığı kıvrılmış kemer,

Ağızdan çıkan sözü bilir tam.

[Telefon ve teli]”

⁴ Kazak Türkçesinde *pil* “fil” sözcüğü Jambil şehri Korday ve Şu ilçeleri ağızlarında *bil* şeklinde kullanılmaktadır. bk. Tasmağambet, İ. N. (Ed.) (2005). *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*. Almatı: Arıs Baspası, s. 167.

Bir nârse sonday epti jer baspaydı,
 Aptıǵıp **aqılınan** bir saspaydı.
 Danışpan **aqılı** köp sonday zerek,
 Jañılıp basqa jöngge bir baspaydı.
 [Esepşot] (BS/1, s. 256)

Bir saray işinde köp ağaş,
 Butaǵı jiyırma tört, bası qurdas.
 Qudaydan bir nur keldi bölip al dep,
 Böledi qalayınşa **aqıl** sınaş.
 İşinen bes butaǵı şıqtı basqa,
 Söz ayttı **aqılmenen** qarındasqa.
 Ekewi kündiz aldı nurdan bölep,
 Üş butaq aldı qılıp basqa.
 Bes butaq ortasınan bölip aldı,
 On toǵız butaǵı maqrum qaldı.
 Şıǵardı Dawjan Sultan Temiruli,
 Täwbege köp qurbılar zeyin saldı.
 Qıdır etseñ sol nurdı ıqlasıñmen,
 Qudayım berer дәwlet şınimenen.
 Jumbaqtıñ şeşüwi sol emes pe,
 Barşasın aytıp jazdım künimenen.
 [Bes waqıt namaz] (BS/1, s. 281)

Bir şuqıp tumsıǵımen amandasıp,
 Aynalıp axwalın körip turar.
 Bir saǵat qarap tursa, **aqıl oylap**,
 Küyine bar denesin tolıqtırar.
 [Patefon] (BS/1, s. 307)

Jelsiz, suwsız aynalǵan bir diyirmen,
 Şıqqan künnen aynalıp birdey jürgen.
 Qıldan nâzik moynında bir bawı bar,
Aqıldıñ jetik danasıñ oylap bilgen.
 [Saǵat] (BS/1, s. 269)

“Bir şey böyle eğimli yer basmaz,
 Telaşlanıp **aklı** şaşmaz.
 Danışmanın **aklı** çok, öyle zeki,
 Yanılıp başka yöne meyletmez.
 [Abaküs]”

“Bir saray içinde birçok ağaç,
 Budaǵı yirmi dört, başlangıcı aynı yaş,
 Tanrıdan bir ışık geldi, ayırmak için
 Böler nasılsa **akıl** danış.
 İçinden beş budaǵı çıktı başa,
 Konuştu **akıllı bir şekilde** kız kardeşle.
 İki de gündüz aldı nurdan bölüp
 Üç budak aldı ayrı yapıp.
 Beş budak ortasından bölüp aldı,
 On dokuz budaǵı mahrum kaldı.
 Bıraktı Davjan Sultan Temiruli,
 Tövbeye çok akranlar istek duydu.
 Dolaşsan bu nurlu ihlasınla,
 Allah’ım verir zenginlik gerçekten.
 Bilmecenin çözümü bu değil mi,
 Hepsini söylüyorum bütün gün.
 [Beş vakit namaz]”

Bir dürtüp gagasıyla selamlaşarak,
 Etrafında dönüp durumu görür.
 Bir saat bakıp dursa **çok düşünerek**
 Şarkıyla bütün gövdesini doldurur.
 [Gramofon]”

“Rüzgârsız, susuz dönen bir değirmen,
 Doğan güneşle dönüp birlikte çalışan,
 Kıldan nazik boynunda bir bağı var,
Akıl ehli bilgesini düşünüp bilen.
 [Saat]”

Köterilip qampıyyar qıyıstırsañ,
 Maydalanar qıymılsız jıyıstırsañ.
 Munıñ da şeşimi bar kelisimdi,
 Oylanıp **aqılına** sıyıstırsañ.
 [Oy] (BS/1, s. 151)

Qabat-qabat qaptama.
Aqılıñ bolsa, attama.
 [Kitap] (BS/1, s. 285)

Qustan uşqır, tezdigi oqtan beter,
 Bes jüz jılqı aspañğa oqtay jeter,
Aqılmenen oylanıp qarasañız,
 Jıldamdıqqa nәрse joq onan öter.
 [Köz] (BS/1, s. 131)

Maqulıq bar eken dawısı zor,
 Adamğa uqsap boyında ayaq pen qol.
 Mekenı tas bulaqtıñ tәñireginde,
 Mınanı tapqan jannıñ **aqılı** mol.
 [Ayurw] (BS/1, s. 32)

On üyrek, otız aqqurw kölde jatqan,
 Sebeppen qarşığa qus dāmin tatqan.
 Alıstağı laşın qus ilmey qalmas,
 Jaqsılar **aqılmen** bilmey qalmas.
 [On sawsaq, til, tis, köz] (BS/1, s. 146)

Oylasam, dūniye jūzi döp-döñgelek,
 Bir nәрse basbarmaqtaıy bolsa kerek.
 Jalğız-aq basqan jerde izi qalar,
 Onı da oylamay şeş, **aqılı** zerek.
 [Mör] (BS/1, s. 330)

Segiz onnan quralğan seksen segiz,
 Arasında tört-törtten eki segiz.
 Keyde jıyıp ketedi, keyde tostıp,
 Şeşesiz, **aqılğa** sap tekserseñiz.
 [Esepşot] (BS/1, s. 258)

Sekirip jürrip sırğıydı,
 Tetigi biraq adamda,

“Yükselip genişler uygun hâle getirirsen,
 Ufalanır hareketsiz kaldırsan.
 Bunun da çözümü var uyumlu,
 Düşünüp **aklına** yerleştirsen.
 [Düşünce]”

“Kat kat örtme,
Aklın olsa hareket etme.
 [Kitap]”

“Kuştan çevik, mermiden daha hızlı,
 Beş yüz yıllık göğe mermi gibi ulaşır,
Akıl ile düşünürseniz
 Hızlılıkta onu hiç geçecek kimse yok.
 [Göz]”

“Hayvan varmış sesi güçlü,
 İnsana benzer boyda ayak ile kol.
 Mekânı taş ve pınarın çevresinde,
 Bunu bulan kişinin **aklı** çok.
 [Ayı]”

“On ördek, otuz kuğu gölde yatan,
 Sebeppe ala doğana kuş lezzetini tadan.
 Uzaktaki laçın kuşu kaçırmaz,
 İyiler **akilla** bilmemesi olmaz.
 [On parmak, dil, diş, göz]”

“Düşünsem dünya yüzü yusuvarlak,
 Başparmak gibi bir şey olmalı.
 Sadece bastığın yerde izi kalır,
 Onu da düşünmeden çöz, **aklı** zeki.
 [Mühür]”

“Sekiz ondan kurulan seksen sekiz,
 Arasında dört ile dörtten iki sekiz,
 Bazen toplanıp gider bazen bekleyip,
 Çözersiniz, **aklınızı** kontrol etseniz.
 [Abaküs]”

“Zıplayarak hareket eder,
 Direksiyonu ama insanda.

Aqılmen, biymen jüljiydi

[Qalamuş] (BS/1, s. 292)

Tabanı döngeleydi, jer baspaydı,

Jañılıp qiysabınan adaspaydı.

Aqılı dana bolğan azamattar,

Par kelip munimenen talaspaydı.

[Maşına] (BS/1, s. 318)

6.1.2. aqıl qos-

Aynala qarağaydan tur tereği,

Adamğa aqıl qossa, bar keregi.

Ol özi on özekti jaylap ötken,

Seksen segiz keledi döngelegi.

[Esepşot] (BS/1, s. 256-257)

6.1.3. aqıl tap-

Ata tegi ağaştan boldı,

Aqılın tawıp, äsem jandı.

Teñiz beti şiyamaylandı,

Biraq oyım siymay qaldı.

[Qağaz, däpter] (BS/1, s. 296)

Bir idis ärkimderge bolğan ayan,

Bir jerde sabır etip, qılmas bayan.

Ärkimniñ qolında jür onıñ suwı,

Ol suwdan aqıl tabar barlıq adam.

[Siyya] (BS/1, s. 293)

Bir tawdan qırıq eki bulaq aqqan,

Qasında on jeti patşası bar aqıl tapqan.

Bolğanda on eki wäziri bar, üş şabarman,

Bulardı qurastırğan jalğız xaqtan.

[Bir küngi namaz, qırıq eki bas, on jeti – parız, on eki – sünnet, üş ütir – wäjip] (BS/1, s. 283)

6.1.4. aqıldı “akıllı”

Abılay aytqan jumbaq,

Toğay tolğan jumbaq,

Birewin biri öltirdi,

Aqıldı kisi şeşken jumbaq.

Akıl ve dans ile yerinden hareket eder.

[Kalem ucu]”

“Tabanı yuvarlanır, yere basmaz,

Yanılp hesabını şaşırılmaz.

Aklı dahi olan insanlar,

Denk gelince onunla tartışmaz.

[Araba]”

“Çevresinde çamdan durur kavağı,

İnsana **akıl verse**, var gereği,

O kendisi, on hesabı çözen,

Seksen sekiz olur dairesi.

[Abaküs]”

“Soyağacı ağaçtandı,

Çözümünü buldu güzel canı.

Deniz yüzü karalandı,

Ancak düşüncem sığmadı.

[Kâğıt, defter]”

“Bir şişe herkese oldu ayan,

Bir yerde sabredip etmez beyan.

Herkesin elinde yürür onun suyu,

O sudan **çözüm bulur** bütün insanlar.

[Mürekkep]”

“Bir dağdan kırk iki bulak aktı,

Yanında on yedi padişahlı **akıl bulmuş**.

Olunca on iki veziri var, üç elçi,

Bunları birleştirmiş yalnız haktan.

[Bir günlük namaz, kırk iki baş, on yedi farz, on iki sünnet, üç kez vacip]”

“Abılay’ın söylediği bilmece,

Orman dolusu bilmece,

Birini biri öldürdü,

Akıllı kişinin çözdüğü bilmece.

[Mal soyğan adam] (BS/1, s. 127)

Janı joq bolsa da,
Aqıldı adam isin isteydi.
 [Kitap] (BS/1, s. 285)
 Abaylap jürgin aldında,
 Añqayğan ura turıptı.
 Ol uranıñ işinde
 Gawhardan qora turıptı.
 Ol qoranıñ işinde
Aqıldı dana turıptı.
 Ol dananıñ tübinde
 Bilimdi bala turıptı.
 Astı menen üstinde
 Balağa pana turıptı.
 Barlıǵına pana bolıp,
 Ata menen ana bolıp,
 Qawlağan sora turıptı.
 [Atwız, tis, til, kömekey, tañday, saqal, men murt]
 (BS/1, s. 134-135)

[Hayvan yüzen kişi]"

"Ruhu olmasa da
Akıllı insanın işini yapar.
 [Kitap]"
 "Dikkat edip yürü önünde
 Açık kalan mahzen durur.
 O mahzenin içinde
 Cevherden ahır durur.
 O ahırın içinde
Akıllı dana durur.
 O dananın altında
 Bilimli çocuk durur.
 Altı ile üstünde
 Çocuğa barınak durur.
 Herkese sığınak olup,
 Baba ile anne olup
 Gür çıkan kenevir durur.
 [Ağız, diş, dil, yutak, damak, sakal ve bıyık]"

6.1.5. aqıldas- "akıl danışmak, danışmak"

Bir nәрse bul dünyede joq deregi,
 Är jerde **aqıldassañ**, bar keregi,
 Qıstawı, jaz jaylawı on özende,
 Öziniñ seksen segiz döñgelegi.
 [Esepşot] (BS/1, s. 257)

"Bir şey bu dünyada yok kaynağı,
 Her yere **danışsan** var gereği,
 Kışlağı, yaz yaylası on nehirde,
 Kendisinin seksen sekiz dairesi.
 [Abaküs]"

6.1.6. aqılı jet- "anlamak, akli yetmek"

Bolğanda aynalası, tüsi qara,
 İlüwli köpşilikke turğan jaña.
 Birde bar, birde joq bop qubilıp tur,
Aqlım jete almay jür buğan jaña.
 [Karta, taqta] (BS/1, s. 297)
 Uyıqtap jatıp tüs körsem,
 Oyımda ärne bar eken?

"Olunca etrafı, rengi kara,
 Asılı çoğunluğa duran başka.
 Bazen var bazen yok olup değişir,
Aklım eremiyor buna başka.
 [Harita, tahta]"
 "Uyuyup rüya görsem,
 Düşüncemde her ne var imiş?"

Kökke şığıp qarasam,
 Düniye jüzi tar eken.
 Saxıbat etip bayqasam,
 Mingenim sonda şar eken
 Kirip jürgen jönimde,
 Jalğız qarbiz bar eken.
 Tört qabığı kögildir,
 Bes qabığı sarı eken.
Aqılı jetken pendege
 İşi bar tolğan dän eken.
 Toğızı ülken bärinen,
 Birewi şaqqaq aq eken.
 [İyslamnıñ bes parızı] (BS/1, s. 275)

6.1.7. aqılı şolaq

Dalağa otaw tiktım qonaq üşin,
 Qonaq kisim **aqılı şolaq** üşin,
 Qonaq qonıp jatqanda üy jıǵılıp,
 Üy üstinde qalıptı qonaq üşin.
 [Bürkit] (BS/1, s. 98)

6.1.8. aqıl-oy

Bir tawdıñ basında bar bir top toǵay,
 Oylağan **aqıl-oyğa** jumbaq oñay.
 Sol tawdıñ eteǵinde bir saray bar,
 Jük äkep tüsiredi on bay noǵay.
 [Bas, awız, qol] (BS/1, s. 140)

6.1.9. aqılsız

Tört qırlı bir süyek bar jumarlanğan,
Aqılsız onu jiyip qumarlanğan.
 Köp süyekten bir süyek tañdap alıp,
 Joğalsa sol süyegi, qayǵılanğan.
 [Saqa] (BS/1, s. 312)

6.2. Cevabında “aqıl” sözcüğü geçen

Jer emes, kök emes, özi aq,
 Üşewi basında turadı,

Göge çıkıp baksam
 Dünya yüzü dar imiş.
 Sohbet ederek gözleşem
 Bindığım o zaman balon imiş.
 Girdiğim yolda
 Sadece karpuz var imiş.
 Dört kabuğu mavi,
 Beş kabuğu sarı imiş.
Aklı eren insana
 İçi tam dolu çekirdek imiş.
 Dokuzu büyük hepsinden,
 Biri ısırılmış ak imiş.
 [İslam'ın beş farzı]"

“Bozkıra otağ diktım konaklamak için,
 Misafirim **ahmak** için,
 Misafir konaklayınca ev toplanıp
 Ev üstünde kalmış misafir için.
 [Kartal]"

“Bir dağın başında var bir grup orman,
 Düşünen **akla** bilmece kolay.
 Bu dağın eteǵinde bir saray var,
 Yük getirip indirir on zengin Nogay.
 [Baş, ağız, kol]"

“Dört köşeli bir kemik var yuvarlanmış,
Akılsız onu toplamak için acele etmiş.
 Birçok kemikten bir kemik seçip
 Kaybolsa bu kemiği kaygılanmış.
 [Madeni para]"

“Yer değil, gök değil, kendisi ak,
 Üçü başında durur.

Birewi jürgizedi,

Ekewi qarap turadı,

Birewi buyırıp turadı.

Biri yürütür,

İkisi bakıp durur,

Biri emredip durur.

[Qağaz, barmaq, qawırsın, köz, **aqıl**] (BS/1, s. 296) [Kâğıt, parmak, kuş tüyü, göz, **akıl**]"

Sonuç

Çalışmada Kazak Türkçesinde "aqıl" sözcüğünden türemiş isim, sıfat ve fiiller, akıl sözcüyle yapılmış ikilemeler, deyimler, atasözleri ve bilmeceler ile "aqıl" sözcüğünden türemiş sözcüklerin eş anlamlıları olmak üzere "aqıl" ile ilgili söz varlığı ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve istatistiksel olarak aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

- Sözlüklerde "aqıl" sözcüğü ile türetilen 27 isim, 6 sıfat, 13 fiil olmak üzere toplam 46 sözcük tespit edilmiştir. Kazak Türkçesinde "aqıl" sözcüğüne sözcük türleri açısından bakıldığında sırasıyla %58,68 oranında isim; %28,27 oranında fiil; %13,05 oranında sıfatların yer aldığı aşağıdaki tablodan görülebilmektedir:

Sözcük Türleri		Toplam	Yüzde	İsim / Sıfat / Fiil Olarak Oran	Sözcük Türleri Oran	
İsim	Basit isim	İK	1	%100	%3,70	%2,17
	Türemiş İsim	İK + İİYE	6	%35,30	%22,22	%13,04
		İK + İİYE + İİYE	5	%29,42	%18,52	%10,86
		İK + İİYE + İFYE - FİYE	2	%11,76	%7,41	%4,35
		İK + İİYE + İFYE - FFYE - FİYE	2	%11,76	%7,41	%4,35
		İK + İFYE - FİYE	2	%11,76	%7,41	%4,35
	Birleşik İsim	İG+İG	6	%66,67	%22,22	%13,04
		İG+İG+İİYE	3	%33,33	%11,11	%6,52
Sıfat	Eklerle yapılan sıfatlar	İK+İİYE	4	%66,70	%100	%8,70
		İK + İİYE - İFYE - FİYE	2	%33,33		%4,35
Fiil	Eklerle yapılan fiiller	İK+İFYE-	2	%15,39	%100	%4,35
		İK + İİYE + İFYE-	3	%23,07		%6,52
		İK + İİYE + İFYE - FFYE -	4	%30,76		%8,70
		İK + İFYE - FFYE-	2	%15,39		%4,35
		İK + İFYE + FFYE - FFYE -	2	%15,39		%4,35

- Sözlüklerde "aqıl" sözcüğü ile oluşturulmuş toplam 17 ikileme (qos söz) tespit edilmiştir. Kazak Türkçesinde "aqıl" sözcüğü ikilemeler açısından ele alındığında eş anlamlı veya yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelerin %35,29, farklı

sözcüklerin birleşmesiyle oluşan ikilemelerin %64,71 oranında yer aldığı aşağıdaki tablodan görülmektedir:

İkilemeler	Toplam	Yüzde	Genel Yüzde
Eş anlamlı ve yakın anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemeler	6	%35,29	%100
Farklı sözcüklerin birleşmesiyle oluşan ikilemeler	11	%64,71	

- Sözlükler incelendiğinde Kazak Türkçesinde “aql” sözcüğünden türemiş isim (17), sıfat (6) ve fiillerin (13) karşılıkları olan eş anlamlı sözcükler tespit edilmiştir. Bunun neticesinde ise Kazak Türkçesinde “aql” sözcüğünden türemiş toplam 46 sözcüğün birçoğunun birbirleriyle eş anlam vazifesi gördüğü de ifade edilebilir. Örneğin; *aqlman=aqlgöy=aqlşı, aqlsı- = aqldımsı- vb.*
- Kazak Türkçesi sözlüklerinde “aql” sözcüğünün geçtiği toplam 106 deyim tespit edilmiştir. Kazak Türkçesinde “aql” sözcüğü deyimler (turaqtı söz tirkesteri) açısından incelendiğinde isim+isim yapısındaki kalıplaşmış sözcük gruplarının %29,24; sıfat+isim yapısında kalıplaşmış sözcük gruplarının %2,83; isim+fiil yapısındaki deyimlerin ise %67,93 oranında yer aldığı aşağıdaki tablodan görülmektedir:

Deyimler	Toplam	Yüzde	Genel Yüzde
İsim + İsim Yapısındaki Kalıplaşmış Sözcük Grupları	31	%29,24	%100
Sıfat+ İsim Yapısındaki Kalıplaşmış Sözcük Grupları	3	%2,83	
İsim + Fiil Yapısındaki Deyimler	72	%67,93	

- Kazak atasözlerinde (maqal-mätelder) “aql” sözcüğünün çeşitli kullanımları ele alındığında tespit edilen toplam 314 atasözünde sıklık açısından sırasıyla %51,59 oranında “aql”, %26,75 oranında “aqldı” ve %9,24 oranında “aqlsız” sözcüğünün kullanıldığı aşağıdaki tablodan görülmektedir:

Atasözleri	Toplam	Yüzde	Genel Yüzde
<i>aql</i>	162	%51,59	%100
<i>aql al-</i>	2	%0,64	
<i>aql ayt-</i>	3	%0,95	
<i>aql ber-</i>	1	%0,32	
<i>aql bol-</i>	4	%1,27	
<i>aql qos-</i>	4	%1,27	
<i>aql sura-</i>	9	%2,87	
<i>aql tap-</i>	1	%0,32	
<i>aql üyret-</i>	1	%0,32	
<i>aqlı tol-</i>	1	%0,32	
<i>aqlı arwıs-</i>	1	%0,32	
<i>aqlman tan-</i>	1	%0,32	
<i>aql-keñes</i>	3	%0,95	

<i>aqıl-oy</i>	1	%0,32
<i>aqıldı</i>	84	%26,75
<i>aqıldılıq</i>	2	%0,64
<i>aqılsız</i>	29	%9,24
<i>aqılsızdıq</i>	1	%0,32
<i>aqıldas-</i>	4	%1,27

- Kazak Türkçesinde bilmecelerde (jumbaqtar) "aqıl" sözcüğünün çeşitli kullanımları ele alındığında tespit edilen 39 bilmecede sıklık açısından sorusunda "aqıl" sözcüğü geçen bilmecelerin %97,44 oranında yer aldığı, bunun içerisinde ise sırasıyla "aqıl" %65,79, "aqıldı" ve "aqıl tap-" %7,9 oranıyla daha sık kullanıldığı aşağıdaki tablodan görülmektedir:

Bilmeceler		Toplam	Yüzde	Genel Yüzde
Sorusunda <i>aqıl</i> sözcüğü geçen bilmeceler	<i>aqıl</i>	25	%65,79	%97,44
	<i>aqıl qos-</i>	1	%2,63	
	<i>aqıl tap-</i>	3	%7,9	
	<i>aqıldı</i>	3	%7,9	
	<i>aqıldas-</i>	1	%2,63	
	<i>aqılı jet-</i>	2	%5,26	
	<i>aqılı şolaq</i>	1	%2,63	
	<i>aqıl-oy</i>	1	%2,63	
	<i>aqılsız</i>	1	%2,63	
Cevabında <i>aqıl</i> sözcüğü geçen bilmeceler	<i>aqıl</i>	1	%100	%2,56

Sonuç olarak Kazak Türkçesine dil ve kültürel etkileşim neticesinde Arapçadan girmiş olan akıl sözcüğünün kullanım alanının oldukça geniş olduğu görülmüştür. Bu da Kazak Türklerinde aklın ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Kısaltmalar

FFYE : Fiilden fiil yapım eki

FİYE : Fiilden isim yapım eki

İFYE : İsimden fiil yapım eki

İİYE : İsimden isim yapım eki

İG : İsim gövdesi

İK : İsim kökü

Eser Adı Kısaltmaları

ATS : Abay Tili Sözdüğü.

BS/1 : Babalar Sözi, s. Jumbaqtar, Tom 64

BS/2 : Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi, Tom 65

BS/3 : Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi, Tom 66

BS/4 : Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi, Tom 67

BS/5 : Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi, Tom 68

BS/6 : Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi, Tom 69

BS/7 : Babalar Sözi, s. Balalar Fol'kları, Tom 72

KRS : Kazahsko-Ruskiy Slovar' (sözdik.kz)

QÄTS : Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi.

KTTS : Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü

QE : Qazaq Esimderi

QTAS : Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi

QTBÜTS : Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi

QTFS : Qazaq Tiliniñ Frazelogiyalıq Sözdigi

QTOS : Qazaq Tiliniñ Orfografiyalıq Sözdigi

QTTS/1 : Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi (Januzaqov)

QTTS/2 : Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi (Qaliyev)

QOS : Qazaqşa-Orısşa Sözdik

Kaynakça

Aksan, D. (2004). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.

Bektayev, Q. (2007). *Qazaqşa-Orısşa Sözdik*. Almatı: Altın Qazına Baspası.

Bolay, S. H. (1989). Akıl. *TDV İslam Ansiklopedisi* (ss. 238-242). İstanbul: TDV Yayınları.

Brown, H. D. (1994). *Principles of Language Learning and Teaching*. 4th edition. New York: Pearson Longman Publishing.

Donalds, J. (1874). *Chambers's Etymological Dictionary of the English Language*. London and Edinburg: W. & R. Chambers.

Günay, V. D. (2018). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.

Isqaqov, A. (Red.) (2011). *Abay Tili Sözdigi*. Almatı: Öner Baspası.

Januzaqov, T. ve Esbaeva Q. (1988). *Qazaq Esimderi (Anıqtama Sözdik)*. Almatı: Ğılım Baspası.

Januzaqov, T. (2008). *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Almatı: Dayk-Press.

Jiang, W. (2000). The Relationship between Culture and Language. *ELT Journal*, 54(4), 328-334.

Keñesbayev, I. (2007). *Qazaq Tiliniñ Frazelogiyalıq Sözdigi*. Almatı: QazAqparat Baspası.

Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Qaliyev, B. (2014). *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Almatı: Memlekettik Tildi Damıtuw İnstitutı.

- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2010/1). *Babalar Sözi, s. Jumbaqtar*. Tom 64. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2010/2). *Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 65. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2010/3). *Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 66. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2011/1). *Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 67. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2011/2). *Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 68. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2011/3). *Babalar Sözi, s. Qazaq Maqal-Mätelderi*. Tom 69. Astana: Foliant Baspası.
- Qasqabasov, S. A. (Red.) (2011/4). *Babalar Sözi, s. Balalar Folk'lorı*. Tom 72. Astana: Foliant Baspası.
- Muxtar, Q.-M. (Ed.) (2013). *Qazaq Tiliniñ Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Däwir Baspası.
- Muxtar, Q.-M. (Ed.) (2006). *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi*. C. 1, Almatı: Arıs Baspası.
- Muxtar, Q.-M. (Ed.) (2006). *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi*. C. 2, Almatı: Arıs Baspası.
- Sızdıqova, R. (Red.) (1988). *Qazaq Tiliniñ Orfografiyalık Sözdigi*. Almatı: Qazaqstan Baspası.
- sözdik.kz (Kazahsko-Russkiy Slovar')
- Tasmağambet, İ. N. (Ed.) (2005). *Qazaq Tiliniñ Aymaqtıq Sözdigi*. Almatı: Arıs Baspası.